

Recensioner

Lars M. Andersson & Ulf Zander, red, *In med historien. Fem historiker om korta och långa perspektiv i samtidshistorien*. Lagerbringbiblioteket 1997. 120 s.

Boken består huvudsakligen av de föreläsningar som den 26 och 27 september 1995 hölls i Lund. De som sökte professuren i modern internationell historia vid Historiska institutionen vid Lunds universitet skulle alla föreläsa över ämnet ”Korta och långa perspektiv i samtidshistorien”, och de sökande var Rune Johansson, Klas-Göran Karlsson, Ralf Rönquist, Kim Salomon och Bo Stråth. Boken är alltså ett slags uppföljning av den bok som Lars Edgren och Eva Österberg redigerade 1992, *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag*. Då var de fråga om tillsättning av professuren efter Göran Rystad. Den professuren fick Bengt Ankarloo, och den som man profvoföreläste om 1995 gick så småningom till Kim Salomon.

Två doktorander, Lars M. Andersson och Ulf Zander, har skrivit ett klokt och insiktsfullt förord till den föreliggande volymen. Samarbete med det utmärkta förlaget *Historiska Media*, som också ligger bakom *Populär Historia*, har lett till en liten vacker volym, även väl illustrerad.

Vid profvoföreläsningar kan man få en uppfattning om vilka vetenskapliga auktoriteter som är mest inne för tillfället. I det aktuella fallet har tävlingen så utfallit, att Fernand Braudel vann med 9 omnämmanden i texten före Reinhart Koselleck med 7. På tredje plats kom Hans-Georg Gadamer med omnämmandesiffran 4 och sedan en trio med siffran 3: Paul Kennedy, Geoffrey Barraclough och Richard Bosworth.

Nu får dock detta citationsindex tas med en del reservationer. Braudel omnämnes givetvis respektfullt men också kritiskt. Han anses alltför mycket ha betonat de långa linjerna, så att de omedelbara sammanhangen kommer i skymundan. Genomgående behandlas däremot den tyske begreppshistorikern Reinhart Koselleck med instämmanden, när han hävdar nödvändigheten att förena struktur och händelse och därmed också det korta och det långa perspektivet. Barraclough fungerar som en avstampsplanka för senare tänkande. Kennedy har rollen som illustration till hur lätt man tar fel, när man från långt perspektiv också försöker se in i framtiden. Den australiensiske historikern Bosworths funktion är att han tydligt lyft fram hur Annales-skolans långa perspektiv bidragit till att historiker gått förbi skändligheter som begicks under Vichy-tiden.

Den föreliggande lilla volymen förtjänar ett omnämmande också av den anledningen att den är den första i vad som förhoppningsvis skall bli en serie av böcker från Historiska institutionen i Lund med ett omfång på drygt 100 sidor. Serien är således uppkallad efter Sven Lagerbring, professor i historia vid Lunds universitet 1742–87. Ett alternativt namn för serien hade ju varit ”Weibulls frön” men så blev det alltså inte.

S.O.

Maja Hagerman, *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet kungarike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*. Stockholm; Rabén Prisma 1996. 436 s.

I det internationella standardverket *Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie* (1889) kunde man om Sverige få veta att landet i förgången tid "...var uppdelat i ett antal småstater. Det var inte förrän omkring 1001 som alla de svenska staterna enades av Olaf Skotkonung, kung av Upsala. Från denna epok kan man anse listan på kungar av Sverige som helt historisk". Sedan detta skrevs har datum för Sveriges födelse åkt både bakåt och framåt, på senare tid mest framåt. Det går alltså att lägga intresseväckande historiografi-

ska aspekter på hur man under årens lopp, och allt eftersom de samhälleliga och intellektuella miljöerna förändrats, föreställt sig staten Sveriges tillkomst.

Sådana aspekter har dock inte Maja Hagerman närmare gått in på i sitt med all rätt uppmärksammade syntesförsök, där det för övrigt inte är mycket tal om det anakronistiska begreppet "födelse". Den över fyra hundra sidor långa texten är full av vaga hänvisningar till att "i äldre forskning trodde man att...", men ägnar sig i mycket ringa utsträckning åt att diskutera äldre auktoriteter på området. Detta är förstaeligt för ett verk som vill vända sig till den allmänne läsaren lika väl som fackmannen. Figurer som Nerman och Weibull nämns likväl inte ens i litteraturlistan, vilket kan förefalla något anmärkningsvärt. Att som författaren gör avhända sig nästan allt som sagts i frågan före 1970-talet för närmast tankarna till ett Kuhnskt paradigmskifte, ett intryck som förstärks då man ringar in hennes närmaste inspirationskällor. Redan en ytlig jämförelse med texter av Thomas Lindkvist och Peter Sawyer visar att dessa båda författares idéer om statens utveckling betytt mycket för bokens struktur. Det innebär att nyare hypoteser om den tidiga staten, och komparativa historisk-antropologiska perspektiv, har legat i bakgrunden (dock ej för ett för normalläsaren störande sätt), vilka naturligtvis helt bryter med äldre empiricistiska eller i värsta fall nationalromantiska ramar.

Kronologiskt utgör Hagermans verk en logisk fortsättning på Åke Hyenstrands nyutkomna arbete *Lejonet, draken och korset* (1996). Perioden före år 1000 behandlas med viss utförlighet, men bokens huvudtema kan sägas vara de processer som ledde till etablerandet av kristen kultur och maktideologi under 1000- och 1100-talet, ett huvudtema som från början till slut betonar Sverige som mottagare av internationella strömningar och förebilder. Författaren beskriver riksbildningen som en förhållandevis sen och utdragen del av en allmän-europeisk omvandlingsprocess, utmynnande i Bjälboättens uppsving på 1200-talet. Just när det gäller perioden närmast efter vikingatidens slut har Hagerman verkligen något att tillföra sin läsekrets, då denna period (som hon själv antyder i sin inledning) i handböcker och översiktsverk ofta utgjort ett svart hål; för en författare som Grimberg var den en charmlös mellanstation på vägen mot underbarare öden.

Vad som kunde förhöjt bokens värde ytterligare hade kanske varit en diskussion om etnicitet och stambildning i relation till kungadömet utveckling. Det verkar troligt att modeller som framförts av centraleuropeiska historiker, som R. Wenskus och H. Wolfram, kunnat tillföra något även i svensk kontext; som det nu är får läsaren gärna känslan av det förkristna samhället som någonting väldigt outvecklat, som mottagare av en kulturell diffusionsprocess. Utveckling av städer, kyrklig organisation och kungamakt i Danmark, och på längre sikt på kontinenten, ges en central position. Detta kan ses som en i stor utsträckning sund reaktion på äldre tiders betonande av unika politiska händelser och constellationer som utslagsgivande för en fyrkantigt definierad "riksbildning". Samtidigt frågar sig läsaren upprepade gånger om Hagerman (och hennes huvudsakliga inspirationskällor) inte rentav gått till den motsatta extremen, och överbetonat "Sverige" som en tidig- och högmedeltida nykonstruktion. De ynka data vi har för tiden fram till 1000-talet tyder ändå på en ihållande traditions kärna eller stamtradition kring vilken stammar och stamfragment grupperat sig – en utveckling med paralleller till tidiga kontinentala stam/statsentiteter. Wielbarkkulturens järnåldersbönder hade föga gemensamt med Don Pelayos käcka följeslagare vid Covadonga, men de kallade sig i bägge fallen "goter".

Å andra sidan visar författaren en sund skepsis mot försök att projicera påståenden i medeltida texter till äldre förhållanden. Lagtextens gåtfulla ord om att "svear äga konung taga och så vråka" kan till exempel långt ifrån att vara tecken på en fornärvd ordning ha tillkommit som lösning på en komplicerad politisk situation på 1200-talet. På motsvarande sätt avfärdas i Sawyers fotspår gränslägningsnotitien i äldre västgöotalagen som en medeltida förfalskning – kanske det här åtminstone funnits anledning att betona att detta är en starkt omstridd fråga. Under de omständigheterna kan det vara överraskande att författaren ändå inte gör lite mer av de få äldre texter som dock finns – påvebrev,

skaldeverser etc.

En betydande del av boken ägnas åt att beskriva uppkomsten och utvecklingen av materiell och andlig kultur under de första medeltida seklena, en beskrivning där kyrkans funktioner självklart kom att spela en huvudroll. Förmodligen är detta en av bokens starkaste sidor; medan mycket av diskussionen om statsbildningsprocessen trots allt vilar på ytterst osäkra grunder, och kan komma att ruckas radikalt av framtida forskning, torde presentationen av de kulturhistoriska linjerna för lärd och lekman kunna stå sig som standardtext ett bra tag framöver.

Helhetsintrycket av boken är övervägande positivt. Det finns förvisso sakfrågor jag inte håller med om, och man får intrycket att Hagerman mycket gärna griper tag i polemiska, mot ett äldre forskningsläge riktade hypoteser. Dock har hon givit sig i kast med en ytterst spännande uppgift, att sammanfatta ett spritt forskningsläge som spänner över flera discipliner, att kritiskt presentera ett dunkelt övergångsskede i vårt förflutna i skärningsfältet mellan historia, arkeologi och kulturhistoria. Det finns all anledning att känna tacksamhet.

Hans Hägerdal

Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*. Studentlitteratur, Lund 1997. 297 s.

Harald Gustafsson beskriver hur Norden successivt genom århundradena mer och mer blivit en del av Europa. Denna process är bokens röda tråd. De nordiska staterna behandlas inte utifrån dagens perspektiv och nationsgränser utan utifrån dåtidens. T.ex. ses Finland som ett landskap inom Sverige. Island, Grönland och Färöarna ses under flera hundra år som delar av staten Danmark-Norge. Läsaren får uppleva hur nordiska stater föds, förändras och uppslukas genom historiens förlopp. Detta upprättande av mindre och/eller större stater är en ständigt pågående process oberoende av tidsperiod. Målgruppen är svenska högskolestuderande i historia.

Gustafsson behandlar de olika tidsepokernas viktigaste skeden i ett nordiskt perspektiv. För 800–1100 är riksgrundandet och kristnandet utmärkande. Vikingakungar och ärkebiskopar passerar i strid ström. Gustafssons källkritiska insikt är god. Medeltids-samhället 1100–1350 delas upp i tre skeden. 1. 1100-talet med inrikes strider inom de nordiska länderna och där byggandet av kungliga borgar tar fart. 2. 1200-talets relativt stabila statsmakt med utvecklande av ett världsligt privilegierat stånd. 3. Slutet av 1200-talet och början av 1300-talet med nödår och utrikespolitisk förveckling. Senmedeltiden 1350–1510 präglas av pest, östersjöhandeln, Kalmarunionen, bonderesningen och furstemaktens tillväxt. Maktkampen är i Sverige ett triangelndrama mellan riksföreståndare, riksråd och unionskung. Med nya tidens början domineras bilden av framväxten av två lutheranska furstestater. Gruvdrift och skogsbruk blev allt viktigare. Att vara adlig förknippades nu med blått blod och inte med rusttjänst. Under tidsperioden 1610–1720 dominerade krig, förvaltningsreformer, och regeringsfrågor. Enväldiga kungar, förmyndarregeringar och ledande europeiska länder som Holland och Frankrike dikterade villkoren. Under 1700-talet växte en resonerande offentlighet fram. Nya ideal och ny identitetsuppfattning såg dagens ljus. Agrara reformer genomfördes i hela Norden. Ostindiska kompaniet och andra handelskompanier grundades. Tiden 1815–1870 utmärktes av borgerliga gruppers frammarsch och liberala idéers spridning. Befolkningsökning och kolonisation av ännu ej uppodlad mark pågick. Skandinavismen spirade och dog ut. Industrialiseringen sköt fart. Under industrisamhället 1870–1914 dominerade arbetarrörelsen, partiväsen, utvandringen, urbaniseringen och järnvägen arenan. Kraven på rösträtt blev alltmer framträdande. Tiden 1914–1945 betecknas som den bräckliga demokratins tid. Första världskriget omstrukturerade både Europas karta och dess länders grundlag. Socialdemokratien är på frammarsch i hela Norden, men

kraftfull opposition saknades inte. Åren före andra världskriget skapades ett flertal diktaturer runt omkring i Europa. Åren 1945–1994 kännetecknas av en större integration med övriga Europa och Världen. De nordiska regeringarna står inför valet mellan försvarsallians och neutralitet. Kalla kriget delar Europas i två halvor. Arbetsinvandring och flyktingström har gjort de nordiska ländernas kulturer och folk mer heterogena än vad de någonsin varit tidigare. TV:n och informationssamhället bidrar till ökad integrations-takt.

Gustafssons språk är tilltalande på flera sätt. Texten är enkel, levande och lättflytande. Författarens nordiska profil framträder när personnamn, orter och händelser inte blir försvenskade i sin stavning utan presenteras enligt ursprungslandets stavning. Historien berättas utifrån dåtidens premisser och faktiska händelser, men med författarens touch. Gustafssons historiesyn är klart närvarande i boken. Ömsom presenterar han kända fakta, ömsom tar han ställning och ömsom lämnar han frågan öppen för vidare forskning. Gustafsson presenterar löpande genom hela boken andra historiska teorier och ståndpunkter. Läsaren får därför en god bild av forskningsläget i de nordiska länderna. På denna punkt påminner boken om en historiografisk undersökning. Kapitlens avslutande kommentarer är bra och med ett mindre förord inför kommande kapitel skapas en harmonisk övergång. Med författarens berättande rubriker istället för rubriker med ett ord blir kapitlen mer levande.

Positivt är också alla de kartor och mindre artiklar som finns med. Kartorna gör att man lättare kan orientera sig samt få något att vila ögonen på. De mindre person- och plathistoriska artiklarna är intressanta. De utgör små guldkorn ur de nordiska ländernas respektive historia, kanske inte så ofta framförda, men ändå viktiga. Man kan dock ställa sig frågan om inte mer kända personer borde porträtteras såsom är brukligt i den klassiska historieskrivningen. Heliga Birgitta finns t.ex. inte nämnd i boken och drottning Kristina figurerar vid endast ett tillfälle och då som politisk aktör. Frågan om målgrupp blir här aktuell. Är målgruppen redan historiskt kunniga studerande eller blivande högstadie- och gymnasielärare med stora krav på relevant historisk fakta för kommande egen undervisning? Gustafsson skriver själv att han valt att lyfta fram mindre kända men belysande historier och öden och valt att lägga tyngdpunkten på de andra nordiska ländernas historia. Det sistnämnda är ömsom framträdande ömsom, under t.ex. 1900-talet, diskutabelt. Intrycket av en ständigt föränderlig nutid, dåtid och historieskrivning får fortsatt näring.

Högskolelärarna är nyckelpersoner när det gäller att internationalisera utbildningen och att göra studenterna delaktiga i internationaliseringsprocessen och undervisning i alla former bör innehålla reflektioner från andra länder. Gustafssons bok är ett led i denna process som utmärkes av att ge eleverna redskap för att orientera sig i sin omvärld. Boken har en hermeneutisk framtoning där tyngdpunkten ligger på att förstå sammanhanget genom att sätta in skeenden i ett större livssammanhang. Den demokratiska skolans kunskapsyn är att alla frågor inte är besvarade (kunskapsynen var förr att alla frågor som var värda att ställa redan var besvarade). Gustafsson för ett reflektivt tänkande vidare till läsarna och gör dem nyfikna så att de kan ställa egna problemställningar.

Är det ett underifrån- eller ett ovanifrånperspektiv som presenteras? Så som jag ser det är det i mycket ett ovanifrånperspektiv med inspiration hämtad ifrån t.ex. Charles Tilly. Det är de nordiska staternas utveckling som följs parallellt med regenter, regeringar och auktoriteter. Kungamakten blir central i framställningen fr.o.m. sekelskiftet 1500 fram till frihetstiden, vilket egentligen inte är så konstigt. Det patriarkaliska samhällssystemet lever kvar ända fram till 1900-talets efterkrigstid. De ledande personligheterna har då fortfarande en markant framtoning som fadersgestalter. Statsministern har nu definitivt övertagit kungens roll. Kvinnan kommer in i bilden vid reformationen och då endast med tämligen små skilda ifrån varandra inplacerade stycken. De politiska reformerna runt sekelskiftet 1900 bildar gräns för när kvinnorna synliggörs eller agerar självständigt. Det medeltida och stormaktstida kvinnliga idealet som presenteras är

närmast identiska. Idealet håller i sig fram till 1800- och 1900-talen. Av områdena politik, ekonomi, religion, kultur, socialhistoria och kön är det politik, religion och ekonomi med handel som är de mest framträdande. Intressanta stycken är t.ex. handel i det danska riket på 1600-talet. Finlands agerande under 2:a världskriget och det lutherska samhällets världsliga auktoritetsförhållanden. Kultur och interaktion behandlas först på 1600-talet, socialhistoria framförallt på 1800- och 1900-talen och likaså kön.

Och nu tillbaka till bokens röda tråd; hur Norden successivt blev integrerat i Europa. Gustafsson beskriver i kapitelkommentar efter kapitelkommentar hur Norden vid; 1000-talet europeiserades genom statsskick och den europeiska läran; 1350-talet inlemmats i ett europeiskt kultursammanhang; 1510-talets omgrupperingar inom befolkningen i den agrara sektorn visade stora likheter med övriga Europa; 1720-talet var mer integrerat inom maktkamp och ekonomi på europeisk nivå än tidigare; 1810-talet hade haft liknande revolutionära regimskiften som övriga Europa; 1990-talet har liksom i övriga Europa samma diskussion om trygghet, EU:s framtid och minoriteters ställning. Det handlar mycket om att Norden blivit en del av Europa, att vi bär på en i stora drag gemensam historia. Vad är då Europa kan man fråga sig? Europa har inte stått stilla under dessa 1200 år. Stater har omformats och varit ledande under några århundraden för att sedan stagnera och andra stater har tagit vid. Vad kommer nordisk eller varför inte svensk påverkan på europeisk statsstruktur, kultur eller handel in? Vikingarnas handel och sjöresor på Atlanten, ryska floder och ner till Medelhavet, Östersjöhandeln som växte fram allt starkare under medeltiden, den svenska effektiva (i omvärldens ögon) förvaltningen och krigskonsten under stormaktstiden, den "svenska modellen" under 1900-talet. Europa innehåller en mängd stater som beroende på geografisk närhet till varandra, handeln, kristendomen och strävan efter herravälde successivt blivit integrerade i varandra så att en västerländsk eller om man så vill europeisk livsstil, kultur och mentalitet kan urskiljas. Det är inte Norden som närmast sig Europa utan det är Europas länder som närmast sig varandra. Gustafsson har valt att se Norden som en region i Europa, men påpekar också mycket riktigt att det nordiska perspektivet inte är det enda saliggörande.

Vid en jämförelse mellan läroböckerna *Grannländers historia* och *Nordens historia* kan följande noteras. *Nordens historia* är mer utförlig när det gäller alla de nordiska ländernas historia. Nordatlantens öar får större utrymme. Sverige tas med i bilden på ett mer integrerat sätt med återkommande kommentarer om likheter och olikheter mellan de nordiska staterna. Tidsperioder/kapitelindelningar är mer stringenta än i *Grannländernas historia* vilken har mycket större tidsintervall. *Grannländernas historia* är mer klassisk i sin framtoning med korta strikta rubriker och historiskt redan belagd upprepad relevant fakta med betoning på politik och ekonomi. Boken innehåller dock regentlängd samt instuderingsfrågor till varje kapitel vilket är en klar fördel.

Nordens historia har en öppen och intresseväckande klang som gör att den inte uteslutande kan komma till gagn för svenska högskolestuderande i historia utan även för allmänheten. Gustafsson gör en god ansats till reflekterande och objektiv skildring av det nordiska forskningsläget framförallt beträffande statsbildningsprocessen. Ett plus hade varit ett avslutande kapitel där den nordiska historiens viktigaste vägskalet ånyo presenterades och där europeiseringsprocessen diskuteras och renodlades i sina starkaste drag. Även Gustafssons idéer om statsbildningsprocessen kunde här få ett mer koncentrerat utrymme. Saknas gör också grundläggande "skelett" såsom regentlängd och regeringslängd för varje nordiskt land. Mycket intressanta är emellertid de avslutande styckena som behandlar geografiskt avgränsade minoriteter i Norden idag, som t.ex. fåringar, grönlänningar och ålänningar. Är nya självständiga nationer på väg eller uppslukas dessa av EU där deras regionala önskemål och politik kanske kan få ökad uppmärksamhet? Intrycket av att nordisk historia ständigt behöver skrivas om består genom hela boken.

Aleksander Kan, *Sverige och Ryssland. Ett 1200-årigt förhållande*. Stockholm 1996. 224 s.

Det är i mycket ringa utsträckning ett kärleksförhållande som beskrivs i denna bok. Däremot är de båda kontrahenterna i detta förhållande kärleksfullt beskrivna. Det är inte särskilt vanligt. Både svenskar och ryssar som skrivit om relationerna mellan Sverige och Ryssland har ofta gripit sig an ämnet med mer av engagemang än vilja till objektivitet.

Aleksander Kan har mycket goda förutsättningar att behandla det stora ämnet. 1966–86 var han knuten till Sovjetiska Vetenskapsakademiens Institut för allmän historia som forskare med speciell inriktning på nordisk historia, och 1988–95 hade han en personlig professur i historia vid Uppsala universitet. Och som sagt, Kan gillar både Sverige och Ryssland, både svenskar och ryssar, det genomsyrar hans framställning.

Helt naturligt har det blivit en mycket fakatatät framställning. Flertalet kapitel utgör en kronologisk skildring av diplomati, krig, allianser och freder från historiens gryning i denna del av världen fram till 1995. Sedan följer ett kapitel om de ekonomiska förbindelserna mellan de båda länderna och ett om de kulturella relationerna. Kanske hade det varit väl så bra om ekonomin och kulturen integrerats i huvudframställningen, men även på detta sätt är boken tydlig och lätt att hitta i.

I fråga om de ekonomiska relationerna nämner Kan det s.k. Krasinavtalet från 1920, då svenska företaget åtog sig att utföra ryska beställningar för 100 miljoner kr mot deponering av 25 miljoner kr i guld som säkerhet. På detta sätt kunde den nya Sovjetstaten sälja det ryska guldet utomlands. Guldmynten smältes om, och tackorna fick svenska stämplar! I debatten om Sverige och nazigulder har, såvitt jag har sett, märkligt nog ingen parallell dragits med Sverige och sovjetguldet.

Aleksander Kan vågar sig i inledningsskapitlet på att jämföra de båda folkens nationalkaraktärer. Där nämner han ett par personliga iakttagelser. ”För en svensk som sitter på tåget är det normalt att tiga och kanske läsa, för en ryss är det självklart att man måste prata med sina medresenärer: en person som tiger i en timme på ett ryskt tåg gör reskamraterna förnärade. Svensken tycks trivas bäst ensam, kanske med sin hund eller katt, eller med familjen. Ryssen trivs bäst i glada vänners lag – En mängd svenska ordspråk handlar om heder och ära, en mängd ryska om medkänsla och godhet.”

I den avslutande sammanfattningen gör Kan det tydligt i ett par meningar att de båda länderna trots sitt grannförhållande starkt skilt sig åt, särskilt under medeltiden och under 1900-talet: ”Sverige hade kanske Europas mildaste form av feodalism, Ryssland den hårdaste och varaktigaste. 1900-talets Sverige har varit ett av världens lyckligaste länder, Ryssland ett av de olyckligaste. Sverige framstår som den reformistiska vägens yppersta exempel, Ryssland har vandrat den hårda revolutionära vägen.”

Kan är inte den förste som givit sig på det stora ämnet. Arkeologen Ture Arne skrev 1917 om äldre tiders svensk-ryska kulturförbindelser, och Erik Hornborg författade 1941 präglad av Vinterkrigets bitterhet ”Sverige och Ryssland genom tiderna”. Ett annat perspektiv hade Ture Nerman som 1946 utkom med ”Svensk och ryss. Ett umgänge i krig och handel”. Moskva-historikern G. A. Nekrasov skrev 1993 ”Ett tusen år av rysk-svenskfinska kulturförbindelser IX–XVIII århundradet”. Förutom att Kans framställning är påtagligt balanserad bygger på den såväl gammal som ny forskning och både svensk och rysk. Av något slags snällhet mot svenska läsare nämns bland referenslitteraturen endast böcker på skandinaviska språk och på engelska, tyska och franska. De ryska böckerna finns däremot i noterna men synnerligen kortfattat, t.ex. Sjisjkin 1970, Roginskij 1978 och Feigina 1959. Även för oss icke-ryskkunniga hade det varit intressant med de ryska böckerna utsatta bland referenslitteraturen.

Det är många känsliga ämnen som Kan berör i boken, från Karl XII:s och Gustaf III:s krig fram till 1980- och 1990-talens u-båtsintermezzon. Omdömena och formuleringarna är dock väl övervägda och inte ofta får man lust att protestera. Här dock ett par exempel: Från andra världskrigets slutskede framhålles att enstaka framstående svenskar försökte ”bidra till en överenskommelse mellan de västallierade och tyskarna (greve Folke

Bernadottes möten med Himmler i april 1945)”. Här var det emellertid fråga om att hjälpa koncentrationslägerfångar och inte bidrag till någon separatfred. Vidare nämner Kan bland dem som vid förra sekelskiftet främjade det svenska intresset för Ryssland, de ”tre stora – Strindberg, Harald Hjärne och Sven Hedin”. Här är på sin plats att understryka, att medan Strindberg hade en klart positiv syn på Ryssland, var Hjärne och Hedin besatta av sin fruktan för och aversion mot landet.

Aleksander Kan har med sin bok skapat ett standardverk i kortformat, när det gäller relationerna mellan Sverige och Ryssland. Tydligt visar han, att historia inte enbart är historia. Vi bär det förflutna med oss. Hans bok är ett bidrag till ett mer avspänt förhållande mellan de båda folken.

S.O.

Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentar. Utgivet genom Claes Gejrot. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinavians historia. Handlingar del 19. Stockholm 1996. 548 s.

Vadstenadiariet, Diarium Vadstenense eller Vadstenabrödernas minnesbok utgör en viktig och central källa till vår medeltida historia. Bortsett från enbart årtalsuppräknningar och några spridda annalanteckningar från 1300-talets första del, sträcker sig diariet från de sista decennierna av nämnda århundrade till 1500-talets mitt (1323–1545). Slutpunkten utgörs av stängningen av det manliga konventet och nedrivningen av klostermuren, vilket också är diariets sista notis.

Den latinska texten har tidigare publicerats både 1721 och 1818 samt i svensk översättning 1918, men först 1988 förelåg originalet i en modern kritisk utgåva genom Claes Gejrots försorg. Det är denna kritiska edition som utgör förutsättningen för föreliggande utgåva, där den latinska originaltexten parallellställts med en ny svensk översättning. Detta är ett utmärkt arrangemang, som gör materialet lätt tillgängligt för alla intresserade.

Boken är försedd med en utförlig inledning, som utöver allmänna kommentarer, också diskuterar vissa språkliga och ederingsmässiga överväganden och problem. Även om klostrets manliga avdelning på intet sätt var den största och dominerande, utgör det faktum att det alltid var någon av bröderna som fungerade som redaktör, att diariet fått en tydlig obalans i manlig favör. Kontakter mellan den manliga och kvinnliga delen av klostret fick endast ske i ett särskilt samtalsrum (locutorium), och de samtal som fördes här fick endast beröra för klostrets verksamhet nödvändiga ting. Detta hindrar emellertid inte att diariet också innehåller en del notiser om nunnorna, ibland också i ganska uppskattande ordalag. I första hand gäller detta naturligtvis deras religiösa nit, men ibland kommenteras också kvinnornas flärdfullhet och deras intresse för vackra kläder. Självfallet dominerar notiserna av de interna förhållandena och klostrets löpande verksamhet, men emellanåt finns också utförliga notiser som gäller allmänna förhållanden utanför klostrets värld, rykten, hörsägen, nyheter som någon besökare förmedlat o.s.v. Vissa notiser vittnar om sensationslystnad medan det i andra fall förekommer rent skvallor. Förmodligen var diariet endast avsett att användas för klostrets interna bruk, och några av notiserna endast avsedda att läsas av vissa bland bröderna, eftersom en del av de komprometterande uppgifter som förekommer och det undertryckta missnöje med abbedissans agerande i en del avseenden som materialet också innehåller, knappast torde ha varit avsett för vidare spridning och inte tänkt att nå utanför det manliga konventets väggar. Vad som ytterligare talar för detta är förekomsten av rent konfidentiella uppgifter och avslöjanden av klostrets interna hemligheter, som t.ex. den utförliga beskrivningen av var klostrets främsta dyrbarheter finns gömda. Detta är självfallet sådant som inte vem som helst fick lov att läsa.

Bokens inledningsavsnitt innehåller också två intressanta och översiktliga tabeller,

som utarbetats av utgivaren. Den ena av dessa registrerar de kommentarer som diariet faller om de olika bröderna och deras kapacitet när det gäller att kunna fungera som skrivare, författare, predikant eller uppläsare, medan den andra registrerar diariets olika redaktörer eller notisskrivare, deras namn, vilken funktion de hade i klostret, vilka notiser de nedtecknat samt den tid de varit verksamma. Irriterande är emellertid att båda tabellerna saknar tydlig rubriksättning. Även om de nämns i inledningstexten, hade en rubrik definitivt varit på sin plats. Som det nu är måste man nämligen gå in i tabelltexten för att kunna förstå vad det hela handlar om och hur tabellerna är uppbyggda.

Diariets olika notiser är interfolierade av en utförlig notapparat, som ger kommentarer, förklaringar och litteraturhänvisningar till de olika uppgifter som anteckningarna innehåller. Bokens användbarhet ökas också av utförliga och väl genomarbetade register, av vilka person-, Orts- och sakregistren är de viktigaste. Till detta kommer en kritisk apparat, i huvudsak övertagen från 1988 års utgåva, samt, utöver käll- och litteraturförteckningen, ett register över bibelcitater och bibelreminiscenser. Diariets medeltida datering, som enligt gängse system utgår från någon kyrklig högtidsdag, helgondag e.d. har i marginalen kompletterats av en modern datering.

Gejrots initiativ att låta sin kritiska textedition från 1988 utkomma i en parallellställd svensk översättning är alldeles utmärkt, och kommer med all sannolikhet att resultera i ett ökat intresse för detta intressanta material.

Conny Blom

Lars-Olof Larsson, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II.* (Rabén Prisma) 1997. 492 s.

Strax efter det att årets unionsjubileumsfestligheter i Kalmar kulminerat, utkom Lars-Olof Larssons bok, som är rikt och välavvägt illustrerad. Författaren är, som de flesta av *Scandias* läsare torde veta, en utomordentlig kännare av unionstiden och här ger han sin bild av vad som hände i de nordiska länderna åren 1397–1523. För att kunna beskriva vad som ägde rum 1397 måste en bakgrund tecknas, och för Sveriges del utgår bakgrunds-teckningen från 1319. Sverige står – ganska naturligt – i centrum för skildringen, men författaren ger också mycken information från de andra två nordiska länderna.

Vad Lars-Olof Larsson skildrar är maktspelet inom och mellan de tre rikena och därmed också rikenas politik i förhållande till en omvärld. Det är alltså inte fråga om en bred skildring av epoken. Det hindrar inte att Larsson *också* kommer med goda iakttagelser som gäller den beskrivna tiden i förhållande till senare tider. Själv fäste jag mig vid det mycket tydliga beskedet (s 334): ”Vad man – – med stor säkerhet kan visa när det gäller Kalmarunionens slutskede är att de självägande svenska bönderna inte har plågats av höga nominella skatter. Kontrasten till Vasatid och stormaktstid är enorm!” Någon gång kan ett jämförande omdöme bli väl svepande: ”Häxprocesser i mera bokstavlig mening var – – *inte* vanliga under den förment ’mörka’ medeltiden, allra minst i de nordiska länderna, utan tillhör främst den följande som mera ’upplyst’ ansedda ’renässansepen” (s 306). Som bekant kulminerade de svenska häxprocesserna under 1660- och 1670-talen, en tid som inte räknas till renässansen utan till stormaktstiden eller ortodoxins tidevarv, och det är väl en tid som inte brukar anses vara mera ’upplyst’.

Rent generellt har Lars Olof Larsson en viss faiblesse för svepande omdömen. Han säger om Sten Sture d ä, att när det gagnade hans intressen var han avgjort mer hårdhänt än hederlig, och så kommer tillägget: ”vilket kanske var något av en förutsättning för att under så lång tid kunna behålla makten. Frågan är väl för övrigt om de mera grundläggande villkoren för makthavare har förändrats på något avgörande sätt sedan Kalmarunionens tid” (s 338). Innebörden är rimligen att alla makthavare genom tiderna är mer hårdhänta än hederliga, vilket jag anser vara ett något hårt omdöme.

Kalmarunionens tid såges vara en populärvetenskaplig bok. Den har inte noter men väl en efterskrift med kommentarer till källor och litteratur, dessutom en kronologisk översikt, släkttavlor och ett personregister som omfattar nio sidor i dubbla spalter. Larsson understryker, att svensk medeltidsforskning, åtminstone när det gäller politisk historia, i det närmaste upphört efter 1950-talet. Själv verkar författaren stå nära Gottfrid Carlsson i dennes tolkningar av händelseutvecklingen.

Lars-Olof Larsson synes ha haft dubbla ambitioner, både att göra en vetenskaplig framställning och att skriva en populärvetenskaplig bok. Det märks i hans polemik, som är ganska ofta förekommande, men den är också huvudsakligen av generell natur. Den riktar sig mest mot tidigare historiker utan namns nämnande. Ibland blir denna teknik klart otillfredsställande. Vid skildringen av slaget vid Brunkeberg har han ett långt citat från Erik Lönnroth, men han säger inte vem han citerar. Det är när Lönnroth framhåller att på Sten Stures sida stod gränsadel och dess underlydande och Bergslagens gruvägare och Stockholms köpmän. På den andra sidan fanns godsägaradel och allmoge i Uppland. Mot denna tes polemiserar nu Larsson och han menar att det inte finns något sådant mönster. Han anser att det huvudsakligen är "släktskapens grenverk", som spelat en stor, ofta avgörande roll. Själv är jag benägen att tillsvidare hålla med Jerker Rosén, som menar att Lönnroths karakteristik är tillspetsad och att alla inte kan inpassas i det angivna schemat men att karakteristiken dock anger något väsentligt för partiställningen. "Dalarnas bergsmän och allmoge har från Engelbrektupproret till slaget vid Brunkeberg fört en konsekvent politik, från början väsentligen ekonomiskt betingad. Till dem har efter hand tydligare slutit sig Stockholms borgerskap. I den mån de sydligaste landskapens animalieexport spelat en roll, måste företrädarna för denna export ha haft ett med Bergslagen gemensamt intresse av att förbindelserna över Östersjön hölls öppna."

Överhuvudtaget ägnar sig Larsson mera åt att riva sönder tolkningsmönster än att bygga upp nya. Att riva ner kan som bekant vara en mycket respektabel sysselsättning men att läsa en framställning där huvudförklaringarna till ställningstagandena är stormännens släktförhållanden blir ganska tröttsamt. Detta är givetvis inget argument mot Larssons förklaringar, men jag tror att författaren går väl långt då han förnekar andra mönster som tolkningar.

Ytterligare ett exempel skall ges, och även här är polemiken utan namns nämnande riktad mot Erik Lönnroth. Lars-Olof Larsson menar att argumenten är mycket svaga för att Karl Knutsson skulle ha skyddat Engelbrekts mördare och för att det skulle ha funnits en högdaglig sammansvärjning mot folkledaren. Larsson hävdar, att det enbart rört sig om en personlig hämnd. En parallell drages till mordet på Olof Palme. Men i motsats till vad som gäller i fråga om Palmemordet vet vi, liksom samtidigt, vem som var Engelbrekts mördare. Denne man, Magnus Bengtsson Natt och Dag, gjordes trots sitt dåd till lagman i Närke.

S. O.

Evgenij V Anisimov, *The Reforms of Peter the Great. Progress through Coercion in Russia*. 1993. 326 s.

1985 utkom *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*, ett utmärkt verk, skrivet av den ryske historikern vid Berkely Nicholas V Riasanovsky. Där kunde man följa uppfattningen om Peter från hans egna dagar till 1980-talet. Har man läst den boken, vill man gärna få kunskap om fortsättningen också. Ett bevis på en stark ställning för Peter idag är den opinionsundersökning som gjordes 1992, där människor fick svara på frågan om vem de ansåg vara Rysslands störste politiker genom tiderna. 44 % av de tillfrågade angav Peter. På andra plats kom Lenin med 15 % av rösterna. Stalin blev trea med 6 % tätt följd av Pjotr Stolypin.

Anisimov, som forskar vid Vetenskapsakademien i Sankt Petersburg, tillhör inte

Peterbeundrarna. Det framgår redan av bokens undertitel ”Framgång genom tvång”. Anisimov understryker, att många av Peters reformer kom att få en mycket lång livslängd, men han framhåller att man inte enbart får se på en härskares mål utan också på medlen. Anisimov instämmer i ett tidigare avgivet omdöme, att Peter ville, att slaven samtidigt som han skulle förbli slav skulle handla spontant och fritt. Författaren drar en linje genom århundraden: ”The simultaneous operation of despotism and freedom, enlightenment and slavery – this is the political squaring of the circle, the dilemma that we have been trying to resolve for two centuries since Peter’s time and which has not yet been resolved. This was the inevitable and tragic consequence of every kind of authoritarianism and coercion which naturally gave birth to the apathy of the slave, the thievery of the official, the social dependence, and the indifference that became a sorry tradition of Russian history.”

Anisimov beskriver hur Peter kopplade samman privat entreprenörskap med staten i första hand för att klara de militära kraven. I sin summering talar författaren om att ”de extraordinära metoder, som gav så påtagliga resultat – framför allt den briljanta segern över Sverige, en av världens starkaste stater vid denna tid – de uppfattades som allmängiltiga och framför allt som de enda passande medlen i Rysslands dåvarande förhållanden för att nå det gemensamma goda, mot vilket landets store reformator ville leda”.

Även om titeln på boken säger, att den skall handla om Peters reformer, så upptas stort utrymme av skildringen av det stora Nordiska kriget. Som framgått menar Anisimov också, att det var just detta krig som medverkade till den bestående militariseringen av Ryssland.

Det kan vara intressant att se vad en ledande rysk historiker idag säger om Karl XII. Anisimov menar, att den svenske kungen gjorde ett logiskt val, då han 1701 vände sig mot den fiende som han bedömde vara starkast. Men i Polen gjorde Karl en massa misstag. Han var en märklig antidiplomat som gjorde allt för att isolera Sverige. Han ödelade Polen och förödmjukade invånarna genom massavrättningar. Genom sitt sätt att bete sig lyckades Karl med vad Peter dittills misslyckats med, att åstadkomma en allians mellan Polen och Ryssland.

Anisimov talar om tre avgörande slag för Ryssland: Poltava 1709, Borodino 1812 och Stalingrad 1942–43. Alla tre slagen avgjordes genom den ryske soldatens tapperhet.

Anisimov understryker vidare hur mycket Sverige betydde som förebild för Peter vid dennes administrativa reformer, ett tema som ju bl a behandlats av Claes Peterson i *Peter the Great’s Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception* (1979).

Det bör ha framgått att det är en intressant bok som Evgenij Anisimov har skrivit. Den ger en modern, auktoritativ rysk syn på Peter och det stora Nordiska kriget. Det är dessutom en bra, välskriven och personligt hållen bok.

S.O.

Peter Sköld, *The two faces of smallpox. A Disease and its Prevention in Eighteenth- and Nineteenth-Century Sweden*. Diss. Umeå, 1996. 653 s.

Detta är en avhandling med tyngd. Närmare bestämt 1.340 gram, vilket innebär att den väger drygt två hekto mer än Britt-Inger Puranens tegelsten *Tuberkulos*. Det är en historiskt demografisk och socialhistorisk avhandling. Av bokens 653 + 4 nummerade sidor bortgår 135 till diverse innehållsförteckningar, appendix samt käll- och litteraturförteckning. De resterande 520 sidorna är spatioöst satta med ett stort antal utrymmeskrävande kartor, tabeller och diagram.

Avhandlingens syfte är omfattande – att studera alla olika aspekter på smittkoppor, inokulation (ympning med smittkoppsvirus) och vaccination (ympning med kokopps-

virus). Fokus ligger på Sverige, men utvecklingen här hade samband med vad som hände i resten av världen, varför det blir många utblickar både mot Västeuropa och mot andra kontinenter.

För att hålla reda på alla trådar och komma befolkningens förebyggande hälsobeteende in på livet använder författaren en *Health Belief*-modell direkt hämtad från Øivind Larsen och Erik Falkum i Oslo, vilka i sin tur hämtad den från Rosenstocks "Why people use health services". Den kombinerar olika demografiska och strukturella variabler med socialpsykologiska och individuella ställningstaganden. Stor betydelse tillmäts individens egen upplevelse av sårbarhet och risk att drabbas av den aktuella sjukdomen. Fördelarna med ett preventivt beteende ställs mot de hinder och nackdelar som finns, och i slutändan framträder en bild av hur troligt det är att individen gör så som myndigheterna önskar – i detta fallet att föräldrarna lät ympa sina barn mot kopporna. Författaren vill bland mycket annat veta: Varför fick vaccinationen mot smittkopporna ett sådant genombrott i Sverige medan inokulationen aldrig blev populär? I England var det precis tvärtom. Och i vilken relation står dessa åtgärder till den demografiska och epidemiologiska transitionen?

Boken delas in i tre stora partier. Först en omfattande genomgång av själva sjukdomen, smittkopporna, och dess härjningar under hela perioden från 1750 till 1900. Här dominerar statistiken och tabellerna. Det handlar mycket om olika absoluta och relativa mortalitetsmått, inte alltid helt lättillgängligt, men vi får också intressanta inblickar i koppornas spridningsmekanismer på lokalplanet och samernas helt annorlunda reaktioner inför en annalkande koppepidemi. Under 1700-talet såg de vanliga svenskarna kopporna som något oundvikligt av Gud pålagt. Den tåligt lidande Job var förebilden. De flesta fick sjukdomen som barn och var sedan immuna resten av livet. Det var ytterligt sällsynt att någon vuxen drabbades. Men med samerna var det annorlunda. För dem orsakades kopporna av en illasinnad övernaturlig ande, och sådana kan man muta och manipulera. Vid första tecken på koppor gav de sig brådstörtat iväg upp i fjällen. Ingenting kunde få dem att besöka någon drabbad, inte ens nära släktingar. Det innebar att dödligheten i kopporna var låg bland samerna, men åldersdistributionen såg helt annorlunda ut. Författaren konstaterar att de vuxna samerna i stor utsträckning inte alls var immuna och därför hade all anledning att både å sina barns vägnar och för egen del frukta kopporna.

Partierna två och tre handlar om 1700-talets inokulation respektive 1800-talets vaccination samt likheter och skillnader dem emellan. Det är här titelns "två ansikten" kommer in i bilden. Inokulationen blev aldrig riktigt populär. Vaccinationen däremot slog igenom med en gång. Men det fanns regionala skillnader. Längst upp i Norrland fortsatte man med inokulationerna i ytterligare drygt tio år. Det var delvis en effekt av påverkan österifrån. Finska Österbotten var ett av de få områden där inokulationen faktiskt hade slagit igenom.

Författaren beskriver utförligt och engagerande olika socialpsykologiska mekanismer som verkade stärkande eller försvagande på befolkningens villighet att låta inokulera/vaccinera sina barn. Vi får veta mycket om läkarnas syn på sig själva och deras relationer till befolkningen, till andra vaccinatörer, Collegium Medicum och kollegor utomlands.

Fram till 1756 hade alla fältskärer tillräckliga kunskaper för att inokulera, men därefter ansågs metoden så farlig att det endast fick ske med en medicinare närvarande. I enlighet med humoralpatologins doktriner blev inokulationen en komplicerad åtgärd, där varje person skulle förberedas individuellt i flera veckor. Efter inokulationen vidtog en minst lika lång period av isolering. I Stockholm skulle det ske på ett inokulationshus. Det var kostsamt och omständligt, och föräldrarna ville inte lämna ifrån sig sina barn till en provinsial- eller stadsläkare, som de inte litade på. Ryktesfloran var stor. Bland annat påstods att den som blev inokulerad aldrig skulle bli mer än fyrtio år gammal. Ingen ville vara först. Och det fanns ju trots allt en god chans att överleva de naturliga kopporna, visserligen med fula ärr som försämrade flickornas gångbarhet på äktenskapsmarknaden – författaren har ett mått också på detta. Det fanns även andra komplikationer, såsom

blindhet och sterilitet, men det avskräckte inte. Doktorerna hade ett hårt jobb att försöka övertyga tveksamma föräldrar om nyttan med behandlingen, och varje inokulation som man tilläts utföra rapporterades noggrant till Collegium Medicum.

Så kom då kokoppsvaccinet, och innan Collegium Medicum ens hade hunnit börja fundera hade Eberhard Zacharias Munch af Rosenschöld agerat nere i Malmö. Kraftigt influerad av Franska revolutionens idéer ansåg han att vaccinationen borde ges till folket utan restriktioner. Han skrev, vaccinerade, propagerade och distribuerade generöst vaccinet till både kollegor och präster, vilka i sin tur började vaccinera. Nu ville alla vara först. Det uppstod till och med en prioritetsstrid nere i Skåne om vem som utförde den första vaccinationen. Tidsandan var en annan. Doktorerna höll sig väl informerade om de medicinska nyheterna utomlands. Vaccinationen blev aldrig monopoliserad av läkarkåren utan omhändertogs av klockare och barnmorskor, lokalsamhällets representanter, vilka hade en helt annan relation till invånarna än vad doktorerna haft. Man hade också lärt sig att man behövde föra noggrann statistik. Och befolkningen upplevde snart nyttan med vaccinationen. Från och med 1816 var den obligatorisk.

En bit in på 1800-talet insåg man att det kunde finnas behov av revaccinering efter 10–15 år. Det hanterades likadant som under WHO:s framgångsrika kampanj för att utrota smittkoporna på 1970-talet. Det kallades då "containment vaccination". Då ryktet spreds om sjukdomsfall i grannskapet, blev det rusning till vaccinatören. Dessa panikvaccinationer av alla vuxna i en socken i anslutning till en annalkande epidemi blev med tiden allt bättre organiserade och var ett viktigt inslag i strävan att begränsa utbrotten.

Författaren är väl inläst på den internationella forskningen, och han placerar utvecklingen här hemma i ett stort internationellt sammanhang. Mestadels uppfattar jag hans resonemang som övertygande. En liten miss är att han inte gjort någon semantisk analys av begreppen "mässling", "koppor" och "pockor" och deras inbördes relation. Samma tidiga 1500-talsbrev som nu används som belägg för smittkopornas uppträdande i Sverige har av en annan författare, Nils Thyresson, mer trovärdigt använts som belägg för de franska koppornas – syfilisens – intåg.

I övrigt gäller mina främsta invändningar det sätt på vilket undersökningen presenteras. Författaren ursäktar sig redan i förordet för sin dåliga engelska. Varför har han då inte sett till/getts möjlighet att få avhandlingen ordentligt språkgranskad? Den som hela tiden hakar upp sig på felöversättningar och ofullständiga meningar blir till slut mindre positivt inställd också till de resultat boken vill förmedla, och det är synd. Resultaten är värda en stor internationell läsekrets.

Även då det gäller användandet av olika begrepp hade boken vunnit på att finputsas. Plötsligt efter närmare 400 sidor byter the Medical Board namn till Collegium Medicum. Hur ska den utländske läsaren förstå att det är samma sak? Och hur ska han kunna koppla samman de engelskspråkiga hänvisningarna i noterna med de så gott som helt svensk- och danskspråkiga arkivuppgifterna i källförteckningen? Jag har också invändningar mot en del av kartjämförelserna. Framställningen i appendix är exemplarisk, men tidigare i texten finns några uppslag, där två kartor bredvid varandra visar exempelvis smittkoppsödlighetens (s.108) eller befolkningstäthetens (s.112) utveckling. Jämförelser över tid försvåras genom att brytpunkterna mellan de olika markeringarna och ibland också rasteringen skiljer sig åt i de båda kartorna.

De moderna ordbehandlingsprogrammen med sina grafikmöjligheter frestar till experiment. Det har blivit modernt att göra diagrammen tredimensionella. Enstaka sådana finns även i denna avhandling. Det ser tjuvigt ut, men i mitt tycke blir de därmed bara svårare att läsa av. Plötsligt uppträder det två höjdnivåer på staplarna där bara den ena ska avläsas mot linjeringen i bakgrunden. Då kan det lätt bli fel.

Ursäkta mig, Peter, men trots min naturvetarbakgrund är figuren på s.85 för mig helt obegriplig! Den kan lätt tolkas, som att alla åldersgrupper har högre *case fatality rate* än barnen under 10 år, och åldersgruppen över 60 högst av alla. Här anar jag att indextalen är staplade på höjden ovanpå varandra i ett ytdiagram, en presentationsform som allvarligt försvårar alla försök till jämförelse. Ett traditionellt linjediagram med

oscillationer både över och UNDER indextalet 100 hade enligt min mening avgjort varit mer lättillgängligt.

En tabell eller ett diagram ska stå för sig själv. Informationen inuti tabellen och i tabellhuvudet ska vara tillräcklig för att jag som läsare ska kunna förstå det budskap som förmedlas. Oftast uppfylls också detta villkor i boken, men i några fall upplever jag att informationen är lite väl snålt tilltagen. Ivern att få med mycket information i en enda stor tabell äventyrar överskådligheten. Tabellen på s.490–491 är inte helt lätt att begripa sig på, och sammanställningarna på s.523–524 är så krångliga att inte ens författaren själv har förstått innebörden i dem. Uppgifterna i tabellen säger en sak, resonemanget i den efterföljande texten något helt annat. Jag undrar exempelvis vilka kriterier författaren använt, då han karakteriserar frekvensen förkvävda barn i Södermanlands län som ”hög”. I tabellen är den rankad som den femte lägsta i Sverige. Vid samma tid var den i Kalmar län femton gånger högre.

Men detta är detaljer i sammanhanget. Det finns ett mycket stort antal tabeller, kartor och diagram i boken. De allra flesta är klart och tydligt framställda och fyller utmärkt väl sitt syfte. Jag har läst boken med stor behållning. Den kan varmt rekommenderas till alla med intresse för barnsjukdomarnas, den tidiga preventionens och medicinalväsendets historia i Sverige. För den humanist som inte är förtjust i matte kan alla diagram och tabeller naturligtvis utgöra en pärs, men känn dig inte avskräckt! Det går alldeles utmärkt att koncentrera läsandet på de kvalitativa avsnitten.

Bodil E.B.Persson

Palle Ove Christiansen, *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750–1980*. Köpenhamn 1996. 596 s.

Det är ett intressant ämne den danska etnologen Palle Ove Christiansen har valt, när han i sin doktorsavhandling analyserar livet kring ett danskt gods, Giesegaard på sydöstra Själland, från 1750 till 1980. Det är en miljö som av många skulle uppfattas som arkaisk i ett modernt samhälle, en rest från en svunnen tid. Det finns dock fortfarande många privatägda gods i Danmark och i Sverige, särskilt i Skåne. Tanken är att visa hur den sociala och fysiska miljön har utvecklats hela tiden i interaktion med godset. Platsen är konstant och blir den scen där historien utspelar sig. Det ger möjlighet att komma åt mångfalden och samspelet mellan olika faktorer i den historiska utvecklingen och därmed undvika en strukturell renodling av en aspekt. På detta sätt verkar boken mycket modern.

Samtidigt ger boken också ett ganska omodernt intryck. I början av 1970-talet genomförde den unge etnologen ett fältarbete om livsformer i miljön kring Giesegaard, varför ”i dag” i boken är början av 1970-talet. För att förstå detta ville författaren genom godsmiljöns historia hitta kulturella minnen och betydelser. Detta arbete avslutades 1990, varför det är karakteristiskt att boken förhåller sig till 1980-talets forskning. Christiansen använder därför en del tid på att diskutera strukturella aspekter i bl a marxistisk anda och har inte tagit del av 1990-talets intresse för kultur- och diskurs-historia. Boken kommer att på detta dubbla sätt verka gammaldags. Särskild vore det ju roligt om ”i dag” verkligen var i dag. Hur ser det ut kring Giesegaard efter de 25 år, som har gått sedan Christiansen var i fält, och som av många uppfattas som ett kulturellt brott med en gammal värld? Jag hoppas verkligen att boken får en – något kortare – del två.

Det är en storslagen idé att skriva om liv och kultur kring ett gods både före och efter de stora landboreformerna i slutet av 1700-talet, vilka traditionellt symboliserar det modernas genombrott i det danska agrarsamhället, och att sedan följa samma gods in i den kapitalistiska och industriella tidsåldern. En vanlig bild är att de danska bönderna före landboreformerna levde i ett förtryck som frälsebönder under de stora godsen. Genom landboreformerna skapades möjligheter för bönder att köpa sina gårdar och de

nya självägande bönderna fick en viktig roll i skapelsen av det moderna Danmark. Den bondebefolkning som under sent 1700-tal levde på Gieseegaards jordar var dock inte en homogen, förtryckt allmog. Författaren har t.ex. hittat kulturella gränser mellan bönder och 'husmænd' (torpare) och mellan bönder med olika strategier, den fatalistiska och den individuellt aktiva. Båda grupperna försökte ha så litet med godsägaren att göra som möjligt, inte därför att de var slöa och förtryckta, men därför de ansåg att det gav störst handlingsutrymme att klara sig själv, och inom sin lokala miljö visade de stor förmåga till handling.

På Gieseegaard blev bönderna inte självägande efter landboreformerna, men ändå skapades också här en ny bondgrupp. Arbetsplikten, hoveriet, avskaffades för bönder, varför de kunde koncentrera sig om sin egen produktion, och genom 'arvefæste' gavs möjlighet för att sonen kunde ärva även en frälsegård. Godset förlorade på detta sätt sina bönder och fick lösa arbetskraftsbehovet på annat sätt. Först skapade man en ny grupp hoveriskyldiga 'husmænd' och när hoveriet försvann efter lagarna 1848–50 anställde man lönarbetare. Både grupper knöts tätt till godset symboliserat av att man byggde särskilda hus på godsets område. Olika grupper av arbetare skapade olika områden i godsgeografin och alla dessa områden hade fortfarande sin egen kultur och identitet i intervjuerna från 1972. Christiansen visar detta tydligt med en målerisk beskrivning av en jakt i godsområdet, där godsets olika grupper spelade olika roller, men alla i detta skådespel var regisserade av greven. Fortfarande var han och godset spindeln i nätet.

Det är omöjligt att göra en så stor bok rättvisa i en kort recension. Den är full av tankeväckande iakttagelser och resonemang. Problemet är kanske att man inte alltid vet om det som sägs handlar om Gieseegaard eller om det är tankar som finns i litteraturen. Det är långt mellan noterna! Man kunde tidvis önska sig en mera explicit och kanske djupare källundersökning av de lokala förhållanden. Detta kunde dock ha gjort boken omöjlig att skriva. Om svenska historiker läser boken kan man hoppas att de upptäcker att frälsebönder och godsmiljöer faktisk är värda att undersöka, och att det kanske snart är på tiden att utmana de självägande böndernas monopol på att vara bönder i den svenska historien. Samtidig finns det all anledning att jämföra utvecklingen kring ett gods med ett annat lika arkaiskt fenomen i Sverige, nämligen de brukssamhällen, som av moderna historiker ofta tillskrivs en särskild väg in i det moderna, där de traditionella banden har haft stor betydelse. Trots vissa lite dammiga drag, ligger Pelle Ove Christiansens bok i forskningsfronten och borde kunna inspirera 1990-talets historiker.

Hanne Sanders

Eva Eggeby, *Vandringsman, här ser du en avmålning av världen. Vårdade, vård och ekonomi på Danvikens dårhus 1750–1861*. Stockholm Studies in Economic History (diss) 1996.

Studier kring "tjuvar", "horor", "självpillingar", "dårar" etc. är numera etablerade forskningsfält inom flera olika akademiska discipliner. Däremot är detta forskningsfält knappast något som omedelbart associeras till den ekonomiska historiens område. Ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet utgör härvidlag ett undantag. Här har under de senaste åren en rad spännande arbeten producerats som sträckt sig långt utöver de ramar varinom ämnet traditionellt definierats. Eva Eggebys avhandling *Vandringsman, här ser du en avmålning av världen. Vård, vårdade och ekonomi på Danvikens dårhus 1750–1861* är ännu ett exempel på detta. Författarinnan tar sin utgångspunkt i det till synes triviala faktum att det i varje(?) samhälle funnits grupper av människor som betraktats som på ett eller annat sätt exkluderade ur normaliteten. Detta leder över till den problemställning hon ser som sin huvudsakliga, nämligen att pröva om den i huvudsak mörka bild som getts av mentalvården i äldre tid "stämmer". Utifrån denna problemställning undersöker sedan Eggeby en rad frågor som

inte bara berör förhållandena vid Danviken utan också synen på mentalsjukdom i samhället under 1700- och 1800-talet.

I slutdelen av avhandlingen ger hon sig så in i en av de stora samhällsvetenskapliga debatterna under den senaste tioårsperioden nämligen den kring den franske filosofen, historikern m.m. Michel Foucaults inflytande. Anledningen till att Eggeby ägnar så mycket intresse åt just Foucault är att hon ser honom som den främste företrädaren för det mörka perspektiv på äldre tidens mentalvård som hon menar länge dominerat. Med sin mörka disciplineringsyn på samhället har han, menar Eggeby, "för många läsare fått agera facit över sinnessjukvårdens historia under 1700- och 1800-talet" (s. 215). Det sätt på vilket Eggeby diskuterar Foucault och de forskare hon menar är inspirerade av honom är dock långt ifrån invändningsfritt och jag ska därför ägna större delen av utrymmet åt att diskutera detta.

Danvikens hospitals historia går tillbaka till 1557. Detta år flyttades på Gustav Vasas initiativ huvudstadens fattighus ut från dess centrala delar. Anläggningen utvecklades efter hand till landets klart största sociala inrättning. Under sin långa historia hade Danviken, under olika perioder, funktionen som fattighus, spetalhus (för spetälskesjuka), dårhus, kurhus (för veneriskt sjuka), hittebarnshus, krigsmanshus och änkehus. Eggeby koncentrerar sig tidsmässigt på perioden från mitten av 1700-talet och fram till avvecklingen 1861.

Avhandlingen är indelad i sammanlagt åtta kapitel, varav det första innehåller inledning, problemformulering och forskningsläge och det sista en avslutande diskussion. I kapitel 7 konfronteras alltså en del av avhandlingens resultat med de synsätt som brukar förknippas med Michel Foucault och av honom inspirerade forskare. Den närmast översködliga diskussionen kring Michel Foucaults forskargärning kan kanske mycket förenklat sägas röra tre frågor: Vilken räckvidd och bärkraft har hans teser? Vad har han "verkligen" sagt? Hur kan hans texter användas? Diskussionen i avhandlingen rör sig fr.a. kring den förstnämnda frågan. Det ska då med en gång sägas att Eggebys uppfattning om Foucaults ståndpunkter knappast grundar sig på någon djupare läsning av denne eller av det enorma forskningsläge som finns kring hans verk. Här finns dock inte utrymme att mera i detalj ta upp frågan om hur förf. har tolkat Foucault.

Det finns dock, som jag ser det, anledning att utifrån såväl metodiska som teoretiska utgångspunkter ställa sig tveksam till det sätt varpå Eggeby för denna diskussion. För det första placeras Foucaults "teorier" tämligen oreflekterat in bland den mycket omfattande och numera ganska disparta teoribildning som ibland brukar benämnas "social kontroll". Detta är både teoretiskt och historiografiskt ytterst tveksamt då Foucaults tankar utvecklades inom en radikalt annorlunda vetenskaplig miljö, och utifrån helt andra filosofiska utgångspunkter, än denna företrädesvis anglosaxiska tradition. För det andra gör Eggeby redan i sin motivering till varför hon menar att det är viktigt att bemöta Foucault och hans efterföljare ett uttalande som försätter henne i en teoretiskt sett mycket problematisk – och som jag menar ohållbar – situation. Eggeby menar nämligen (s. 214) att detta bör ske "*framför allt för att deras framställningar är ideologiskt färgade*" (min kurs). Liksom när det gäller mentalitetsbegreppet framgår det inte av Eggebys framställning hur "ideologisk" ska förstås. Läsaren lämnas därmed också i okunnighet om vari det specifikt "ideologiska" i Foucaults m.fl.s arbeten består till skillnad från den position som Eggeby själv och vad man kan kalla "humanitetsförespråkarna" intar.

Eggeby menar alltså att Foucault bör granskas för att han "för många läsare har fått agera facit över sinnessjukvårdens historia". Konstaterandet görs på grundval av att två av Foucaults böcker har sålts i, för denna typ av arbeten, förhållandevis stora upplagor. Det måste dock betraktas som en högst tveksam metod att a priori dra slutsatser beträffande det innehållsmässiga genomslaget för en bok utifrån dess spridning. För att Eggebys tes om Foucaults stora genomslag i Sverige ska vinna tilltro krävs därför också att hon kan visa hur denna påverkat forskningen på området. Det visar sig emellertid när Eggeby ska driva sin tes om kontroll- och disciplineringsstesens dominans i vårt land (till

vilken hon alltså räknar Foucault) att beläggen är få och långt ifrån entydliga. När det gäller idéhistorikern Roger Qvarsells forskning "tycker" sig Eggeby finna eller "ana ett inslag" (s. 17) av kontroll- och disciplineringsperspektiven i hans arbeten på området. Beträffande sociologen Bengt Sjöströms arbete *Kliniken tar över dårskapen* skriver Eggeby att hon får en "känsla av agitation som går lite utanför vetenskapen" (s. 18). Sjöström blir då en av de forskare som, enligt Eggeby, är att betrakta som "ideologiskt färgad".

Längre fram i avhandlingen återkommer Eggeby till Sjöströms arbete (s. 219f). Då rör det sig om en kritik mot dennes anslutning till en modifierad kontrolltes när det gäller utvecklingen av den svenska mentalvården under perioden ca 1850–1950. Eggeby menar att Sjöströms tes måste falsifieras då det enligt hans egna resultat visar sig att de breda massorna inte utgör en oproportionerligt stor andel av de intagna på mentalsjukhusen. Genom att bortse från den kvalitativa aspekten menar sig således Eggeby utifrån ett rent kvantitativt resonemang kunna utesluta kontrolltesen; var de breda massorna inte överrepresenterade inom mentalsjukhusen kunde de heller inte vara utsatta för överhetens förtryck.

Den tredje svenske forskaren Eggeby anför som inspirerad av Foucault är arkitekturhistorikern Anders Åman i dennes avhandling *Om den offentliga vården*. Här förfaller förf. närmast till förvanskning av vad denne faktiskt har att säga. Eggeby menar (s. 17) att Åman "helt okritiskt" återger Foucaults påstående att de sinnessjuka efterträdde de spetälska. Läser man det ställe i Åmans arbete som förf. hänvisar till (s. 24) finner man att det, i bästa fall, rör sig om en grov övertolkning: "Vård att nämna (min kurs) är Michel Foucaults arbete *Folie et déraison*, 1961, att det inte bara var de spetälskas hus som blev lediga, utan också deras ställning som samhällets fördömda och utstötta, och att den ställningen nu kom att intas av de sinnessjuka, eller rättare sagt av dårarna." Han fortsätter: "Men de var, som vi strax skall se, inte de enda som kom i stället, och det dröjde länge innan de ens blev den dominerande gruppen bland hospitalshjonen".

Förf. väljer vidare att basera sin kritik uteslutande på en läsning av två av Foucaults verk "*Vansinnets historia under den klassiska epoken*" och "*Övervakning och straff*". Vid ett närmare studium visar det sig också att användningen av det senare arbetet inskränker sig till två referenser varav det ena dessutom är hämtat ur det svenska förordet. Genom att inte använda några andra texter av det enorma forskningsläge som finns att tillgå, avhänder sig Eggeby medvetet ett viktigt verktyg i förståelsen av Foucaults författarskap. Utan tvekan är det så att Foucaults författarskap innehåller många problematiska delar – kanske i synnerhet för historiker. Just därför förtjänar det också ett mera ambitiöst studium än vad som legat till grund för denna avhandling.

Eggeby kommer i sin prövning av Foucaults teser (eller kanske snarare de teser hon tillskriver honom) fram till att de inte håller streck beträffande förhållandena vid Danvikens hospital. Danviken var, menar Eggeby, inte en inrättning där samhället i ritualiserade former spärrade in och uppfostrade "onormala" individer. Istället bör man se Danviken och den praktik som utvecklades där som det institutionella uttrycket för en ökande samhällelig humanisering inom vårdyrket. Vid Danviken fanns gamla traditioner på vårdområdet som under Eggebys undersökningsperiod utvecklades genom förbättrade kunskaper, ett utökat samhällsansvar och en växande ekonomisk rationalitet.

Eggebys avhandling berör ett angeläget forskningsfält. Förtjänsterna ligger främst på det empiriska planet och i kombinerandet av traditionellt ekonomihistoriska frågeställningar med social- och även delvis kulturhistoriska d.o. Till grund för arbetet ligger som framgått en uttalad kritik mot de kontroll- och disciplinerings teorier som under lång tid varit vanliga inom den psykiatrihistoriska forskningen.

Avhandlingen präglas i stället av ett humaniserings- och civiliseringsperspektiv och Eggeby nyanserar på flera punkter den mörka bild som ofta förknippas med 1700- och 1800-talets vård av psykiskt sjuka. Förhållningssättet till de teorier som behandlas är emellertid utvecklade och avhandlingen skulle vunnit väsentligt på en bredare inläsning på detta område. Förhoppningsvis kan avhandlingen stimulera och uppmuntra till

ytterligare forskning och diskussion kring frågor som rör makt, kontroll och förtryck – och i sista hand – människans samhällseliga villkor. Detta är frågor och problem som aldrig kan bli uttömda, bara ständigt omformuleras och ställas på nytt.

Roddy Nilsson

Hans Hägerdal, *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen*. Lund: Lund University Press 1996. 361 s.

Det är numera relativt sällsynt med såväl svenska studier av Kinas historia som historiografiska doktorsavhandlingar. Hans Hägerdals bok *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen* är emellertid ett exempel på bådadera. Med syftet att undersöka sinologins, eller kinaforskningens, utveckling har Hägerdal undersökt ett stort antal vetenskapliga tidskrifter med särskild inriktning på Kina under tre perioder; 1900–10, 1935–45 och 1970–80. Dessutom skriver han en kollektivbiografi över kinaforskningens ledande företrädare från 1700-talet fram till det tidiga 1900-talet. Denna får både karaktären av en allmän bakgrundsteckning och ett komplement till den första undersökningsperiodens artikelanalys. Författaren vill genom kollektivbiografin teckna en idealbild över 1800-talets och det unga 1900-talets kinaforskare och de institutioner där de var verksamma. Diskussionen kring sinologins pionjärer är förvisso mycket intressant, inte minst pga att de ofta tycks ha varit synnerligen intressanta och färgstarka individer. I likhet med de intervjuer och enkätundersökningar som Hägerdal har gjort med företrädare för dagens forskning om Kina i Europa och USA föreligger emellertid ett problem kring representativitet. Hägerdal tar upp en del svårigheter i frågan, bl a i anslutning till de dödsrunor och övriga nekrologmaterial som han använt sig av. Det finns förvisso många tecken som tyder på att de av Hägerdal utvalda kinaforskarna är representativa, men icke desto mindre hade en utförligare diskussion kring svårigheterna att fånga det allmängiltiga i en kollektiv beskrivning av individualister med sinsemellan mycket olika uppfattning om hur kinaforskning borde bedrivas varit välkommen, särskilt som prospografin behandlar en drygt hundraårig tidsperiod där förutsättningarna för forskningen förändrades i både inom- och utomvetenskapliga hänseenden.

Hägerdal tar sitt avstamp i vetenskapen om att många i Västerlandet har betraktat Kina som ”den andre”. Han noterar också att Kina inte är ensamt om att ha blivit betraktat på detta vis, vilket leder honom vidare till den palestinsk-amerikanske forskaren Edward W. Saids resonemang kring orientalismen. Saids utgångspunkt är att detta begrepp är både en idé och skapelse och en struktur som direkt relaterar till existerande socio-ekonomiska och politiska institutioner. Det skall tilläggas att Said själv inte har inkluderat Kina i sin mycket spridda bok *Orientalism* från 1978, utan han har huvudsakligen ägnat sig åt araberna och islam med utblickar till Iran och Indien. Hägerdal har således tagit det lovörda steget att försöka applicera Saids teori bygge på ett annat område. Han finner också vissa mönster som tycks passa in i orientalismmönstret: särskilt under den första perioden hemfaller kinaforskare åt exotism och emellanåt åt eurocentrism; i de senare perioderna appliceras västerländska begrepp på kinesisk historia och mycket av den värsta kritiken gentemot Kina kommer från kinesiska forskare, vilket kan ses som orientalismens slutgiltiga triumf, då den även omfattas av undersökningsobjekten. Mönstret är dock inte otvetydigt. Hägerdal konstaterar mot slutet av sin undersökning att endast ”drag av orientalism” är skönjbara, och “[i] jämförelse med de texter Edward Said tagit upp, om Araböstern, förefaller det som om sinologin trots allt i anmärkningsvärt hög utsträckning kunnat hålla rent i eget stall” (s. 277). Frågan om Saids tillämplighet återkommer på andra håll i framställningen. Då Hägerdal diskuterar förekomster av jämförelser mellan öst och väst och en eventuellt kvardröjande eurocentrism, menar han att den moderna kinaforskningen ”i någon mån”

påminner om Saids tankar om en ständigt pågående förskjutning av innehållet i orientalismen för att den skall anpassas till nya tiders behov. "Trots det tyder vår studie på att en monolitisk orientalism av den typ Said skissat upp här verkar otillräcklig som modell" (s. 266).

Det hade varit av stort intresse om Hägerdal följt upp detta yttrande. Redan inledningsvis tar han upp problemet och han återkommer till frågan om vilka förutsättningarna är för orientalism applicerad på historiografin över Kina på skilda håll i boken. Hägerdal påtalar t ex att Kina inte blev kolonialisert, åtminstone inte på samma handfasta sätt som de områden som Said utgått från – en uppgift som sig hade förtjänat en utvidgad och fördjupad diskussion. Dessutom skulle Hägerdal ha vunnit på att utförligare behandla kinesernas egna bilder av "den andre". Kontrastering har ju inte bara använts i västs diskussion om öst, utan har varit – och är – tillämplig vid i stort sett all identitetsbildning. Med en sådan inriktning hade det t ex varit möjligt att studera huruvida majoritetskineserna själva passar in på Saids beskrivning av kolonialherrar med en "orientalistisk" syn på minoriteter inom och utom riket.

Det skulle således, bl a med hjälp av redan befintliga ansatser, varit möjligt att föra en samlad diskussion kring lämpligheten av att tillämpa orientalism-resonemang på Västerlandets syn på Kina. Om en sådan diskussion förekommit hade det varit möjligt att se vilka delar av Saids "monolitiska" orientalism som skulle sprängas bort och vilka delar som borde bevaras samt vilka komplementeringar som kunde vara lämpliga att tillföra undersökningen. En modifiering eller vidareutveckling av Saids orientalismteori skulle således ha kunnat tillföra ytterligare förtjänster till en redan nu mycket intressant och tänkvärd undersökning, som till yttermera visso bygger på ett ofta besvärligt och svårtolkat material.

Ulf Zander

Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*. Lund 1996.

Avhandlingen spänner över åttio år av föränderligt samhällsliv, den tidsperiod då Sveriges befolkning ökar från ca 2,5 till 3,3 milj. invånare och en framväxande borgarklass söker livsmönster som avgränsar mot såväl allmoges som adel. Den avser att analysera kvinnors kultur, livsstil och relationer. Undersökningen bygger på brev- och dagboks-material från familjer i främst Lund, Kristianstad och Karlshamn. Dessa var i 1800-talets början växande småstäder med några tusen invånare och med delvis lantlig prägel.

Utifrån mer än 3.700 brev och ett flertal dagböcker från främst prästhem och köpmannamiljöer, tecknas bilden av en sydsvensk kultur som enligt Eva Helen Ulvros ännu inte fått en djupare analys och som kan ge andra mönster än studier av det mera välkända borgerskapet i Stockholm och Göteborg. Som förebild och inspirationskälla framhålls särskilt Davidoff/ Halls studier av engelsk borgerlighet från Birmingham, som också tecknar familjemönster, ekonomi och kulturliv utifrån dagboks- och brevmaterial under ungefär samma tidsperiod. Flera jämförelser görs efter hand med förhållanden i Frankrike, Tyskland och England.

Under rubrikerna "Hushåll och äktenskap", "Vänskap och umgänge", "Ogifta och änkor", "På väg ut i offentligheten" och "Läsande och läsning" tecknas på olika praktiska och ideologiska nivåer ett landskap som allt mer framstår i kontrast till tidigare skildringar av svensk borgerlighet. Genusperspektivet är medvetet genomfört genom hela studien och samspelet mellan mans- och kvinnoroller studeras. Ulvros arbetar med både ett struktur- och ett aktörsperspektiv, men är mer intresserad av att följa vissa teman än enskilda individers öden.

Den dominerande bilden av den borgerliga 1800-talskvinnan har länge varit den av en

till det patriarkala huset begränsad och mot sina villkor fåfängt protesterande kvinna. Delvis är det säkert de samtida romanernas kvinno-skildringar som skapat dessa bilder. I Fredrika Bremers, Camilla Colletts, Victoria Benedictssons och Amalie Skrams romaner möter unga borgerliga kvinnor som i väntan på äktenskap kvävs i sin sysslösa tillvaro och plågas av underlägsenhetskänslor mot sina bättre utbildade bröder och manliga bekanta. Mot slutet av århundradet ger Strindberg och Ibsen skakande interiörer från den konfliktladdade borgerliga intimsfären.

Den verklighet som träder fram i Eva Helen Ulvros undersökning ger en annan belysning av medelklassens liv. Det är hårt arbetande, ständigt verksamma husmödrar vi möter, sysselsatta inte bara med traditionellt kvinnoarbete som matberedning, syltning, slakt, bak, tvätt och klädsömnad utan också deltagande i utomhusarbete med husdjur och lantbruk, tidvis även i manligt definierade uppgifter som öl- och brännvinstillverkning. Ofta hjälper hustrurna mannen med skriv- och bokföringsarbete och följer med på ämbetsresor. Det var ekonomiska och inte ideologiska överväganden som avgjorde hustruns deltagande i affärsverksamheten, sammanfattar Ulvros.

Lite till mans har vi nog förstått att arbete med stora barnkullar i hushåll där mat, kläder och andra förnödenheter tillverkades i hemmet, krävt stor duglighet och organisationsförmåga. Eva Helen Ulvros material ger livfulla skildringar från den arbetsintensiva miljö som det förindustriella hushållet utgjorde. Kvinnor arbetade gärna tillsammans, man ordnade t.ex. stick- och nystkalas. Utbildningen till husmor skedde i det gemensamma arbetet i hemmet, men det var också vanligt att flickor i tonåren sändes i väg till andra familjer för att under något år läras upp. Dessutom förväntades en viss bildning med kunskaper i språk och gärna pianospel och dans.

En slutsats blir att den borgerliga kvinnans livsstil under 1800-talets första hälft hängde nära samman med Sveriges agrara karaktär och den höga graden av självushållning som rådde i dessa små sydsvenska städer.

Myten om den sysslösa borgarkvinnan punkteras alltså effektivt i materialet och Ulvros menar att den sannolikt speglar ett storstadsmönster. En annan myt som diskuteras är den om mäns och kvinnors skilda verksamhetsområden och uppdelningen i privat/ offentligt. Giftna män och kvinnor arbetade ofta sida vid sida, affärsverksamhet och hushåll rymdes inte sällan i samma hus. Privatliv och arbetsliv flöt in i varandra. Detta medförde också att männen ofta och gärna deltog i barnens liv och uppföstran, ibland hjälpte till att vårda dem vid sjukdom och flera brevetrag visar stor ömhet och kärlek till barnen. Familjen och dess välbefinnande är en viktig del av det borgeliga livsmönstret. Flera familjefäder brevväxlade lika intensivt som hustrurna med utflyttade vuxna barn och bistod med råd, förmaningar och pengar. Barnen skulle dock tidigt lära sig kuva sin vilja och lyda. Agan ingick som ett självklart led i uppföstran.

Från mitten av århundradet kan man både i Sverige och andra europeiska länder se en förändring mot mer skilda verksamheter mellan könen, delvis beroende på att bostad och företag separerades.

Men även i detta brev- och dagboks-material uttrycks ofta, främst bland ogifta yngre och äldre kvinnor, en känsla av maktlöshet och förspild tid. Längtan att få resa och studera övergår så småningom i resignation. 1848 skriver hemmadottern Carolina Winberg:

”Det vore likväl roligt att ändå en gång få se Stockholm fast – det kan också göra detsamma; man tänker så der för några ögonblick ibland, men det förändrade och förbättrade ändå ej stort det hela! Det förr så brinnande begäret att se verden och allt hvad den har skönt och herrligt, blef längesen afkyldt (såväl som så mycket annat).”

Äktenskapet sågs fortfarande som kvinnans främsta livsuppgift och en känsla av överflödighet, att inte behövas, kunde drabba de ogifta även om de gjorde stor nytta i giftna släktingars familjer. Somliga klagar också, med rätta, över bristande utbildning och kunskaper. En kvinnas ställning var starkt beroende av relationen till en man, den ogiftas status var lägre än den giftas.

I ett kapitel om läsandets betydelse som normskapare i 1800-talets i våra ögon informationssnåla samhälle diskuteras högläsningen som borgerlig vana. Den gamla

rädslan för läsande kvinnor finns ofta uttalad: allt för intensiv romanläsning kunde föda osunda ideer och tog tid från handarbete och annat nyttigt. Somliga män lägger dock ner stor omsorg på att få fästmän/ hustrun att fördjupa sina kunskaper. Ett patriarkalt synsätt slår igenom, det är ofta den äldre maken som själv vill styras hustruns läsning för att senare kunna ha glädje av henne som diskussionspartner.

Eva Helen Ulvros för fram tanken att högläsning under 1800-talets gång får ersätta husandakten i det borgerliga hemmet. Både romaner och uppbygglig litteratur fanns med bland de böcker som lästes och diskuterades i familjekretsen. Dessa lästunder var mycket uppskattade, här kunde man möta nya idéer och tankar och få näring för fantasin.

Det är en bred och väl dokumenterad skildring Eva Helen Ulvros ger av borgerliga kvinnors liv i sydsverige. Många frågor ställs och en del får svar. De rikliga citaten ur brev och dagböcker belyser värtaligt mänskors sätt att tänka och resonera. Ulvros kan utifrån sitt material ta upp till diskussion och ifrågasätta giltigheten hos ett antal, sannolikt från kontinenten och England, importerade sanningar kring manligt och kvinnligt, familjeliv och sexualitet, privat och offentligt, där det visar sig att den svenska verkligheten många gånger uppfattades på annat sätt och såg annorlunda ut under 1800-talets första hälft. Hon belyser även förändringar över de åttio år som avhandlingen omspannar, när kvinnorna mot slutet av perioden i allt större utsträckning är på väg ut i arbetslivet. Som helhet har Eva Helen Ulvros skrivit ett mycket läsvärt och tankeväckande arbete.

Christina Sjöblad

Ulf Hamilton, *Teknik på bönders villkor. De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statsreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806–1972*. Acta Universitatis Stockholmiensis. 1997. 304 s.

Ulf Hamilton har börjat sin forskarutbildning i Göteborg och slutfört den i Stockholm. Samtidigt arbetar han på Nordiska museet, och han är således en av de dessvärre ganska få i den svenska museivärlden som skaffat sig en forskarutbildning i historia.

Avhandlingens undertitel talar om en imponerande spännvidd i tid, 1806–1972. Spännvidden blir inte mindre, då man går från tidsspänn till ämnen. Hamilton tar upp följande projekt: Göta kanal 1806–1818, Sveriges järnvägar 1829–1848, biltrafik 1900–1916, flygtrafiken 1912–1925 samt kärnkraftsfrågan 1945–1972. Vad finns det för något som förbinder dessa olika projekt? – Ja, i samtliga fem fall är det fråga om politiska ställningstaganden till ny teknik. I avhandlingens huvudtitel ligger något av författarens slutsats på grundval av den gjorda forskningen. Bönderna har haft makten att bromsa eller omintetgöra introduktionen av ny teknik.

På detta sätt uppnås några spännande parallellställningar. Baltzar von Platens roll i förhållande till Gustav IV Adolf och kronprins Karl Johan jämföres med A E von Rosens i förhållande till Oscar I och Lunds fysikprofessor Torsten Gustafssons i förhållande till Tage Erlander. Det är klart att det kan vara äventyrligt att göra jämförelser längs en så lång tidsaxel, i synnerhet som så mycket hänt från 1806 till 1972. Böndernas andel av befolkningen minskade från ca 75 % till ca 8 %. Mäktiga organisationsintressen växte fram under perioden, och samhället förvetenskapligades. Det tog sig i detta fall främst uttryck i fysikernas intresse av en svensk kärnkraftsatsning.

Man kan beklaga att författaren i så hög grad stannat inför frågan om Sverige skulle bygga Göta kanal, bygga järnvägar, ha motortrafik, ha flygtrafik och införa kärnkraft. Det går att hävda att det finns någon spänning endast i den första och den sista frågan. Det var givetvis inte självklart att Sverige skulle bygga Göta kanal, då det skedde, ej heller att landet skulle införa kärnkraft. Men man kan knappast tänka sig ett läge, där Sverige skulle säga nej till järnvägar, biltrafik eller flygtrafik, när både grannstater och hela världen i övrigt skaffade sig dessa kommunikationer.

Systemet för järnvägarna i landet kunde däremot utformas på olika sätt, och där kom

ju Sveriges regering och riksdag ej heller att välja det system som von Rosen pläderade för. Det var Gripenstedts system med statliga större järnvägar som vann, ej von Rosens med ett av staten understött privatbanesystem. Men detta kommer inte Hamilton in på, eftersom han i fråga om järnvägar slutar sin framställning redan 1848; då fanns enbart von Rosens järnvägsplaner. Till bilden hör också att staten som entreprenör kraftigt revancherade sig, då statliga järnvägar byggdes under ledning av Nils Ericson. Kostnadskalkylerna hölls och arbetet bedrevs med stor kraft, allt i motsats till eländet med Göta kanalsbygget under von Platen.

Av de fem fallstudierna är det i fråga om motortrafiken som motståndet från bönderna är mest naturligt. Så länge som väghållningen i stor utsträckning låg på lantbruket, var det fullt förståeligt, om bönderna hade en negativ attityd, i synnerhet som det var fråga om överklassens bilar och dessa bilar skrämde hästar. När staten övertog ett betydligt större ansvar för vägarna, försvann också böndernas negativism mot motortrafiken.

Summeringen blir, att det är äventyrligt att göra jämförelser under en lång tidsperiod, under vilken samhället genomgår en mycket stark förändring. Samtidigt tvingar detta till en viss avskalning av jämförelseobjekten. Endast det mest väsentliga kan tas med, och därmed kan dessa jämförelser över tid ge nyttiga aha-upplevelser.

S.O

Ulla Manns *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*. Stockholm/ Stehag 1997.

Det blev en idéhistoriker som gav sig i kast med uppgiften att ge en historik över Fredrika-Bremer-förbundets första decennier. Osökt inställer sig frågan varför denna för svensk kvinnorörelse så betydelsefulla sammanslutning inte långt tidigare stått i fokus för svensk kvinnoforskning. Har det att göra med att den ideologi som låg bakom förbundets strävanden mot "den sanna frigörelsen" så hjärt kolliderade med den syn på frigörelse som framfördes av 1970-talets nymornade feminister? Att i en tid då sexuell frigörelse framställdes som "den sanna frigörelsen" ta på sig uppgiften att synliggöra förmödrar – vars största ambition tycks ha varit att förpassa sexualiteten till skamvrån, för så vitt den inte inordnades reproduktionens tjänst – har uppenbarligen inte framstått i lockande dager. Att i en tid, då vetenskapen tenderade att på bekostnad av ideologier betona de ekonomiska faktorernas betydelse, försöka plocka fram *ideologin* bakom historiska skeenden och dessutom då tvingas konstatera att denna ideologi hade *borgerliga* förtecken, torde ha avskräckt mången. Men Ulla Manns har inte låtit sig avskräcka och därför har nu kvinnoforskningen berikats med en avhandling om den epok som tar sin början i och med Fredrika-Bremer-förbundets bildande. Det råder ingen tvekan om att Ulla Manns avhandling är efterlängtd och kommer att få många läsare. Hon avslöjar en djup beläsenhet i materialet och hennes framställning är ledig och kännetecknas av pedagogisk stringens. Mina invändningar mot avhandlingen kommer främst att riktas mot vad jag vill beteckna som brister i analysen av den religiösa diskursens betydelse för den svenska kvinnorörelsens pionjärer.

När Ulla Manns redogör för avhandlingens syfte betonar hon att det är Fredrika-Bremer-förbundets *idé* om "den sanna frigörelsen" som fått stå i fokus för hennes analys. Det är således *tänkan*det om kvinnofrigörelse som intresserat Ulla Manns. I uppenbar avsikt att vederlägga den forskning – främst företrädd av opponenter Ronny Ambjörnsson – som velat pådyvla förbundet en "könskomplementär, samhällsmoderlig" frigörelseidé, vill Ulla Manns synliggöra "individualismen och könskritiken" som hon menar fått en styvmoderlig behandling med tanke på den betydelse den haft för Fredrika-Bremer-förbundets ideologer. Manns vill härmed ifrågasätta om de inom kvinnovetenskapen allmänt vedertagna begreppen *likhet/särart* är relevanta för analysen av för Fredrika-Bremer-förbundets ideologi. Sophie Leijonhufvud-Adlersparre (Esselde) framställs i

avhandlingen som det tidiga förbundets främste ideolog. Men som opponenter påpekade vid disputationen gör Esselde genom åren en mängd för tesen problematiska uttalande i könskomplementär och särartslignande riktning. Respondenten kunde å andra sidan framlägga åtskilliga citat som stödde avhandlingens tes. Hur ska man förklara ideologin bakom dessa till synes motsägelsefulla uttalande?

De forskare som i likhet med Manns stött på problem vid analysen av tänkandet bakom de tidiga pionjärernas handlande i emancipationsfrågor har i huvudsak förklarat detta *antingen* som ett utslag av de tidiga pionjärernas paradoxala inställning till kvinnofrigörelse *eller* som en strategisk manöver i syfte att uppnå vissa bestämda mål. Men kommer vi på detta sätt åt *ideologin* bakom handlingarna?

För att utvinna ytterligare kunskap om de tidiga pionjärernas tänkande och handlande i emancipationsfrågor måste man enligt min mening anlägga ett nytt tolkningsperspektiv. Ulla Manns liksom de flesta kvinnoforskare i Norden bedriver en forskning som utmärks av ett negligierande av den religiösa diskursens betydelse för de kvinnor som i likhet med Sophie Leijonhufvud-Adlersparre krävde emancipatoriska reformer. En av orsakerna till att forskningen underlåtit att synliggöra den religiösa diskursen torde vara den starka koppling mellan emancipationsprocess och sekulariseringsprocess som kvinnoforskningen i allmänhet ger uttryck åt och som hindrat den från att se och analysera sådana inslag i den historiska processen som haft religiösa och teologiskt motiverade dimensioner. I ett samhälle som fortfarande var bärare av kristen tradition måste nyanserna i olika kristna och teologiska motiveringar för kvinnans plats i tillvaron tydliggöras för att bilda bakgrund till skildringen av de emancipationssträvanden som verkligen ägde rum inom ramen för en bibehållen kristen livstolkning.

I Ulla Manns avhandling lyser analysen av det kristna idégodsets betydelse för den tidiga kvinnorörelsens tänkande med sin frånvaro. Av och till gör hon uttalande som visar att hon observerat den kristna livsåskådningens betydelse för kvinnorörelsens pionjärer. Tyvärr nöjer sig Manns med att konstatera att pionjärernas reformarbete kännetecknas av "kristet präglad omsorg" eller att notera den "kristet idealistiska hållning" som var utmärkande för dem. Att det var i denna "kristet idealistiska hållning" de tidiga pionjärerna förankrade sina emancipationskrav lyftes dock i avhandlingen aldrig upp till ytan. Analysen görs istället utifrån ett idégods där exempelvis Kant tillmäts stor betydelse, trots att Ulla Manns måste tillstå att Fredrika-Bremer-förbundet inte "uttryckligen" hänvisade till filosofen ifråga.

Ån större betydelse tillmäts J. S. Mill för det tänkande kring kvinnofrigörelse som av Sophie Leijonhufvud-Adlersparre genom åren framfördes i Fredrika-Bremer-förbundets tidskrift *Dagny*. Men eftersom det var i en kristen kontext och i dialog med lutherska dogmatikers syn på kvinnans kallelse som Sophie Leijonhufvud-Adlersparre ursprungligen krävde kvinnofrigörelse, var det ur *bibeltexterna* snarare än från Mill hon hämtade argument för kvinnofrigörelse. Redan det faktum, att Sophie Leijonhufvud-Adlersparre i *Tidskrift för hemmet* sedan ett decennium pläderat för kvinnofrigörelse när Mills skrift *Qvinnans underordnade ställning* år 1869 utkom på svenska, reser frågetecken.

Det ringa utrymme tidskriften genom åren gav Mills skrift är knappast ägnat att styrka Ulla Manns tes om dennes avgörande betydelse för Sophie Leijonhufvud-Adlersparres idéer om kvinnofrigörelse. *Tidskrift för hemmet*, som närmast såg Mill som representant för en gudlös positivism förbigick också hans skrift med tystnad – vilket redan 1870 med förvåning noterades av det liberala Aftonbladet. Detta år kunde man visserligen återfinna Mills namn i ett till tidskriften insänt, men av redaktionen okommenterat, bidrag från den millska striden i Norge. Det är värt att notera att Esselde under samma år publicerade två artiklar under rubriken: "Huru skall Bibeln kunna göras till en levande makt i vår tid?" Den artikel av skribenten Strömer från 1879 – som Manns lyfter fram för att stärka sin tes om Mills ideologiska betydelse – hänvisar helt riktigt till Mill (liksom till ett stort antal andra filosofer). Att artikeln enligt Manns i tidskriften fick "ett gott mottagande" kan emellertid också ha sin förklaring i att skribenten så tydligt markerar sin förankring i en kristen livsåskådning. Kvinnan bör ges frihet för att

”bidraga till Gudsrikets förverkligande på jorden” och att ”i medvetandet af sin höga kallelse” vara ”jordens salt och världens ljus”. Detta synsätt var helt i linje med tidskriftens eget.

Sophie Leijonhufvud-Adlersparre gjorde en för sin tid radikal tolkning av de bibeltexter som av hävd tjänat som argument för kvinnans underordnade ställning i samhället. Inför Gud och i andligt avseende rådde jämlikhet mellan alla människor, ansåg hon och tog det som intäkt för varje människas personliga rätt och plikt att ta ansvar i samhället. Kvinnan var visserligen satt till mannens hjälp, vilket ingalunda innebar att hon skulle vara hans bihang.

Det var sålunda till bibeln snarare än till Mill Sophie Leijonhufvud-Adlersparre gick för att hämta inspiration för sina idéer kring kvinnofrigörelse. Att sedan många av dessa idéer sammanföll med Mills och att dessa senare framfördes och kom till uttryck i Fredrika-Bremer-förbundets argumentation för kvinnofrigörelse under 1880-talet renderar honom i mina ögon knappast rollen som förbundets ideolog. Trots att Sophie Leijonhufvud-Adlersparre bejakade liberalismens grundläggande tankar om individens rätt och frihet på alla områden – även det religiösa – framträder hon alltid som en ivrig motståndare till såväl positivism som materialism. Det gäller för övrigt alla de medarbetare hon samlade kring sig under sin tid som redaktör för *Tidskrift för hemmet* och senare i Fredrika-Bremer-förbundets språkrör *Dagny*. Tex tar Eva Fryxell (Emund Gammal), en av Esseldes meningsfränder och tillika medarbetare i de båda tidskrifterna, i en av sina skrifter bestämt avstånd från Mills förnekande av könsdifferensen, samtidigt som hon framhåller hans brist på förankring i kristen livsåskådning.

Samma invändning kan resas när det gäller den betydelse Ulla Manns tillmäter Mill som ideolog för Fredrika-Bremer-förbundets *människosyn*. Ska man som Ulla Manns förutsätta att Mill – som i de kristna leden allmänt betraktades en kristendomsfientlig samhällsomstörtare – tjänade som ideolog för Fredrika-Bremer-förbundets *människosyn*? Är det inte rimligare att föreställa sig att Sophie Leijonhufvud-Adlersparre och hennes medarbetare ytterst förankrade sin *människosyn* i bibeln och att de uttalanden av Mill som av och till framförs i *Dagny* främst ska ses som uttryck för förbundets ambition att föra en öppen debatt i frågor som rörde jämlikhet?

När Ulla Manns väljer att bortse från det ideologiska tankegodts som emanerar ur en kristen verklighetsuppfattning och istället föredrar att förankra Fredrika-Bremer-förbundets tänkande hos filosofer som Kant och Mill gör hon sig till tolk för ett forskarsamhälle som gör boskillnad mellan *teologi* och *ideologi*. Det tänkande som härrör ur den kristna människans reflexioner (teologi) kring mening och mål, verklighetsuppfattning eller moral ställs sällan i fokus vid forskarens analys av en människas liv och verk, medan tänkande som härrör ur inomvärldsliga reflexioner kring samma frågor (ideologi) tillmäts stor betydelse för analysen.

Sekulariseringen – i den betydelsen att man i emancipationsdebatten bortsåg från argument hämtade från den kristna traditionen – är en sen företeelse de nordiska länderna. Först ett decennium in i vårt århundrade kan man i det empiriska material jag arbetar med finna belägg för en aktiv strävan att inom svensk kvinnorörelse göra sig kvitt det kristna idégodset. Något förenklat kan man beskriva det så att det var sedan de liberala krafterna inom kvinnorörelsen vuxit sig starka nog att ställa frigörelsekrav med hänvisning till den enskilda människans rätt till frihet och de socialistiska kvinnorna i gemensam kamp med mannen gjorde upp med tronen, altaret och penningpåsen som det kristna idégodset fick vika för en mer sekulariserad frigörelseargumentation.

Medan internationell forskning sedan länge uppmärksammat religionens betydelse i kvinnorörelsens historia har förhållandet i stort sett varit det motsatta inom nordisk kvinnoforskning. Hittills har man inte i nämnvärd utsträckning tillmätt den kristna livsåskådningen någon betydelse vid en analys av kvinnorörelsen i Norden. Vid tolkningen av de kvinnliga pionjärernas handlande har man, på bekostnad av det kristna idégodset, istället lyft fram *strategin* som förklaringsmodell. Detta har fått till följd att inom kvinnovetenskapen *paradoxen* närmast fått status av axiom. Genom att synliggöra

den religiösa diskursen och analysera den lutherska kallelselärans betydelse i 1800-talets tidrum kan man enligt min mening nå en djupare förståelse av den nordiska kvinnorörelsen i dess inledande fas.

Genom att beakta den religiösa diskursen hade Manns – som ju *är* intresserad av idégodt och inte bara av politisk strategi – enligt min mening kunnat fördjupa analysen. Det gäller i synnerhet i den diskussion hon för med Ambjörnsson om huruvida Fredrika Bremer-förbundets i sin argumentation för frigörelse utgick från ett särartstänkande.

Avhandlingen äger emellertid stora förtjänster. Berömvärt är att författaren lyft fram betydelsen av ideologin/tänkandet bakom Fredrika-Bremer-förbundets frigörelsekrav. För de forskare som vill pröva nya vägar och betona ideologins betydelse för kvinnors handlande kommer därmed Manns otvivelaktigt att framstå som en auktoritet och förnyare. Det är också en stor förtjänst att författaren inte reservationslöst accepterat inom kvinnoforskningen allmänt vedertagna begrepp. Genom att gå i närkamp med texterna har hon kunnat påvisa att begrepp som könskomplementaritet och särart/likhet är alltför klumpiga när det gäller att analysera den tidiga kvinnorörelsens idé om frigörelse. Hennes forskning kommer med all säkerhet att medverka till att ge råg i ryggen åt de forskare som vill synliggöra komplexiteten snarare än entydigheten bakom det svenska emancipationsprojektet.

Inger Hammar

Lennart Lundquist, *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*. Lund 1997. 418 s.

Lennart Lundquist, professor i statskunskap i Lund, ägnar sig huvudsakligen åt forskning kring förvaltning och dess relation till den demokratiska beslutsapparaten. Men han har också ett förflutet. Hans licentiatavhandling, som kom 1967, heter *Fattigvård och folkförsäkring. Innessegruppsaktiviteter i den sociala frågan 1900–18*. Till detta arbetsfält har Lundquist nu återkommit och därvid tagit del av den forskning som skett under de senaste tre decennierna, inte minst i det nya universitetsämnet socialt arbete.

Början av 1900-talet är en intressant tid och förtjänar den ofta brukade och stundom missbrukade benämningen ”brytningstid”. På det sociala området skedde mycket. Tunga utredningar var bl a yrkesfarekommittén, emigrationsutredningen, ålderdomsförsäkringskommittén och fattigvårdslagstiftningskommittén. Lagar stiftades om fosterbarns vård, om statliga egna hemslån, om statsbidrag till arbetsförmedling, om sjukkassor och arbetarskydd, om ålderdomspensionering och vård av alkoholister. Ämbetsverket socialstyrelsen tillkom. Den grupp människor som drev fram denna stora aktivitet benämner Lundquist ”fattigvårdsfolket”.

De båda frågeställningar som styr Lundquists arbete är

- På vilket sätt sökte fattigvårdsfolket påverka det offentliga och vilka resultat uppnådde de?
- Vilka socialpolitiska idéer förfäktade fattigvårdsfolket, och hur förhöll sig dessa idéer till andra idéer om samhället?

Lennart Lundquist beskriver och analyserar de organisationer, som fattigvårdsfolket använde sig av. Med rötter i 1800-talet fanns Föreningen för Vålgörenhetens ordnande i Stockholm (FVO) och Föreningen Studenter och Arbetare i Stockholm. Fattigvårdsfolkets viktigaste organisationer kom dock att bli Centralförbundet för Socialt arbete (SCA), som grundades 1903, och Svenska Fattigvårdsförbundet från 1906. Därutöver intresserar Fredrika Bremerförbundet och Allmänna Svenska Prästföreningen, särskilt dess sociala utskott. Tidskriftsorgan för kretsen blev Social Tidskrift från 1901.

Lennart Lundquist kombinerar sitt intresse för strukturer med en stor medvetenhet om att det är människor som gör historia. Han har därtill ett stort personintresse och ger de ledande i det nätverk som fattigvårdsfolket bildade gedigna presentationer. De var i

åldersordning Oscar Hirsch, Agda Montelius, Ernst Beckman, Albin Lindblom, Johan Widén, Olof Bäckström, Jakob Pettersson, Gertrud af Klintberg, August Wirén, Georg Nordfelt, G H von Koch, Ebba Pauli och Axel Hirsch. Skall någon anges som centralgestalt i denna krets, blir det G H von Koch, agronom och frivillig socialpolitiker, en av grundarna av Kooperativa förbundet, startade Social tidskrift, var den ledande kraften i CSA och Fattigvårdsförbundet, ledamot av Stockholms stadsfullmäktige och 1915–26 ledamot av första kammaren.

Påfallande är vilken stark stockholmsdominans som fanns inom fattigvårdsfolket. En viss kompensation för detta gavs i ambitiösa föredragsturnéer ute i landet. Politiskt tillhörde kretsen huvudsakligen det liberala partiet.

Lennart Lundquist framhåller avslutningsvis, att det inte fanns något i fattigvårdsfolkets tänkande som var nytt och originellt. Det nya var den kraft och den intensitet med vilken behovet av sociala reformer förfäktades på alla områden. Förebyggande åtgärder var den viktigaste delen av socialpolitiken. Fattigvården var bara den sista instansen när allt annat provats. Grunden i allt socialt arbete enligt fattigvårdsfolket var att ge hjälp till självhjälp och syftet att moraliskt höja människorna. En individualisering av hjälpen var därför mycket viktig.

I en snabbskiss av utvecklingen efter 1920 säger Lundquist, att vi fick fattigvårdsideologin men avklädd hela gemenskapselementet av solidaritet och kärlek och i stället fokuserad på kontrollfunktionerna. "Klienterna kom att uppfatta systemet som paternalistiskt, integritetskränkande och repressivt." Under en period, ca 1960–90, härskade individualismen i Sverige. När påfrestningarna på socialförsäkringssystemet på allvar märktes på 1990-talet, började man komma tillbaka till fattigvårdsideologins handlingslinjer. Begrepp som hjälp till självhjälp, anhörigansvar, individualisering och kontroll har återkommit. "Det är uppenbart att begrepp som solidaritet, kärlek och ansvar för varandra i stort sett saknas i den moderna debatten, medan värdighets- och pliktargumenten är centrala."

Det bör ha framgått att Lennart Lundquists bok är viktig för studiet av det socialpolitiska tänkandet, den sociala debatten och reformarbetet under 1900-talets första decennier och att den även kastar ljus fram till dagens situation.

S.O.

Barbro Bursell & Annette Rosengren (red), *Drömmen om bilen*. Fataburen Nordiska museets årsbok 1997.

Bilen och motortrafiken hör till en av de stora revolutionerna som löpt genom 1900-talet och omskapat världen. Motortrafiken torde här tillsammans med telekommunikationer vara ledande i den växande möjligheten till geografisk rörlighet och kontakt. Medan telekommunikationer knappast hade några konkurrenter i uppfinningarnas värld, bröt sig motortrafiken in på ett område som redan var etablerat av äldre uppfinningar som järnväg och hästtransporter. Detta innebär att motortrafik varit ifrågasatt under hela sin existens; ända från "the red flag act" 1865, som var ett skamgrepp från brittiska bonde- och järnvägsintressen i det brittiska parlamentet på den pyrande motortrafiken och fram till dagens miljödebatt där bilen och dess villkor ständigt är ifrågasatta.

När motortrafikens stora genombrott kom med bensinmotorn 1900–1920 – den första utvecklingsfasen gällde bara Storbritannien och ångdiligenser – möttes bilen av kraftfulla bondeprotester i många europeiska länder. I Nordamerika blev emellertid reaktionen en annan. Här blev bilen ett välkommet redskap inte minst för mellanvästerns bönder för att lösa både transportbehov och önskemål om sociala relationer. Henry Ford och andra bilbyggare var alltså efterlängtnade men hade knappast varit möjliga i Europas konservativa transportstruktur.

En viktig faktor i denna skiftande hållning var vägsystemet. I det unga Amerika byggdes ofta nya vägar anpassade för motortrafik. I Europa fanns redan en infrastruktur

men motortrafiken krävde där en omfattande kvalitetshöjning. I Sverige låg ansvaret för vägarnas skick på bondebefolkningen, vilket tillsammans med hästskrämning gjorde att motortrafik länge motarbetades på landets politiska arenor av starka och väl sammanvätsade jordbruksgrupperingar.

Nordiska museets och Skansens årsbok för 1997 handlar om bilen; ett föremål som, trots motståndet, finns i ca 450 miljoner exemplar och där antalet ständigt ökar. Årsboken är ett komplement till museets stora utställning om bilen och i skriften redovisas också en del av museets forskningsprojekt "Bilen som ting och bilismen som livsform" stöttat bl a av HFSR. Utgångspunkten för boken är alltså inte bilen som teknik utan den kulturhistoria och livsstil som kan förknippas med bil och biltrafik.

Studerar man innehållet i årsboken skall man emellertid finna att detta är betydligt bredare och där inte heller liksom i utställningen, de rena teknikhistoriska inslagen saknas. Det breda greppet har emellertid inneburit att innehållet i årsboken blivit en smula fragmentariskt och splittrat och där någon djupare röd tråd är svår att observera. Ett exempel är Gert Ekströms bidrag om den tidiga bilutvecklingen som sätter stopp vid 1900. Fram till då var ju tekniken närmast av kuriosakaraktär och utan större samband med vad som händer en bit in på seklet då bilen börjar få betydelse i samhällslivet. Artikeln om vägfrågan har på samma vis en begränsning till tiden 1914–24 och där bara en aktör Svenska vägföreningen skildras. Även här hade ett bredare grepp över en längre tidsperiod varit mer upplysande. KAK – Kungliga automobilklubben som i stort sett var ensam lobbyist när det gäller motortrafikens tidiga landvinningar i relation till politiska beslut hade också varit värd en egen artikel som en viktig pusselbit i den historiska bakgrunden till bilismens framväxt i Sverige.

Vad gäller bokens kärna, dvs bilen som kulturhistoria, finns en rad vältäckande artiklar även om utblickarna mot andra kulturmönster i samhället är rätt sparsamma. Här skildrar Annette Rosengren raggarna, skapade under 60-talet, där bl a 40-talisterna tar med sig kulturformen och vurmen för USA upp i mannaåldern. I artikeln om rallysport noteras att kvinnor – det var inte bara bilhandlare Gestvangs dotter som var bilpionjär – tidigt var framstående rallyförare. Olle Hagman, ingenjör och socialantropolog, skriver om bilreklam i en väl sluten och belysande framställning. Den rör nu inte så mycket bilen i sig som attitydförändringar speglad i bilreklam från 1950-talet in i nutid. Anders Houltz "Vägen – en skapelse i tid och rum", där författaren reflekterar över tidiga turistdokument från 20, och 50-tal angående vägen mellan Stockholm och Enköping, speglade i nutidens vägsituation, är också intresseväckande i sin skildring av de förändringar i attityder och kulturlandskap som motortrafiken inneburit under en 70-årsperiod. "Livet utan bil" av Wera Grahn är en spännande och annorlunda artikel där författarinnan fördjupar sig i användningen av till bilen alternativa transportmedel. Ett sådant liv är förstås möjligt, men för att detta skall fungera måste man uppenbart vara både ung och frisk men framför allt välplanerad. I artikeln påvisas också att mycket mer i samhället än man anar är inrättat där bilinnehav är en tyst förutsättning. En sista artikel att nämna bland de etnologiska är Håkan Andréassons om bilen som förutsättning för livsstil. Enligt Andréassons forskningar fyller och utvecklar bilen behovet hos många människor att ha ett eget rum och efter behov kunna avskärma sig från omgivningen. Detta torde också ha varit en viktig drivkraft vad gäller utvecklingen av raggarkulturen där den relativa trångboddheten i arbetarklassen kan ha varit en förklaring vid sidan av Giddens moderniseringsprocess.

Nordiska museet har presenterat en läsvärd och spännande årsbok i ett aktuellt ämne. En fundering kvarstår emellertid. Tittar man på tidsskildringarna blir intrycket lätt att historien börjar strax efter andra världskriget. Så är det väl knappast ens med bilens kulturhistoria och skälet ligger möjligen i 40-talisternas omedvetna knytning till det egna livsloppet. I "Drömmen om bilen" har nog detta på ett olyckligt sätt klippt av möjligheten till bredare historiska samband och kopplingar.

Ulf Hamilton

Tomas Kaiserfeld, *Vetenskap och karriär. Svenska fysiker som lektorer, akademiker och industriforskare under 1900-talets första hälft*. Arkivs avhandlingsserie 46. 1997. 304 s.

Utbildning förknippas ofta med förbättrad social status och att man svingar sig upp på samhällsstegen. Det klassiska mönstret finner vi hos Sten Carlsson där bondsonen blir präst och prästsonen sedan utbildar sig vidare för högre tjänster i samhället och där status och oberoende följer i växande grad. Tomas Kaiserfeld har gått i Sten Carlssons fotspår och skrivit en avhandling om fysiker som doktorerat under början av 1900-talet och hur deras yrkeskarriärer sedan format sig. Kaiserfeld är teknikhistoriker och är knuten till institutionen för teknik- och vetenskapshistoria vid KTH, men ämnet domineras av socialhistoria även om den yrkesgrupp han undersöker tillhör naturvetenskap/teknik.

Det forskningsläge Kaiserfeld utgår ifrån grundas i huvudsak på ett historiskt projekt från 1970-talet "Vetenskapsmännens och teknikernas roll i den industriella revolutionen i Sverige. Projektet resulterade bl a i Rolf Torstendahls "Dispersion of engineers" (1975), Gunnar Erikssons "Kartläggarna" (1978) och Bosse Sundins "Ingenjörsvetenskapens tidevarv" (1981). I böckerna undersöks bl a en rad yrkesgrupper inom det tekniska och naturvetenskapliga området och detta under tidsperioder som överlappar Kaiserfelds val av källmaterial. En god empirisk bas föreligger alltså för en fördjupad och utvecklande socialhistorisk forskning.

Kaiserfelds undersökning är en prosopografi, d.v.s. han studerar en grupp som inom sig och också från andra är väl definierad. Basen i studien är samtliga personer som avlagt doktorsexamen i fysik i Sverige mellan 1890 och 1929. Dessa 98 personer, varav 4 kvinnor, är en relativt lätt identifierbar grupp och Kaiserfelds grundläggande källmaterial blir därmed i praktiken fullständigt. Med detta som utgångspunkt penetrerar författaren den fysiska forskningens förändring under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, karriär vägarna för fysikerna men också fysikämnet utveckling gentemot andra läroämnen vid läroverk, universitet och högskolor där bl a läroverksreformen från 1905 vidgade fysikämnet, vilket på sikt ökade antalet fysikstudierande vid universiteten.

Resultaten i avhandlingen sammanfaller utan större dramatik med vad som tidigare framkommit. I stora drag innebär slutsatserna att fysikernas karriärer berör ett betydligt mindre samhällsområde än t ex ingenjörer. Det är få fysiker som gör karriär inom industrin, där flertalet av ingenjörer återfinns enligt bl a Torstendahl. De flesta blir i stället läroverkslärare eller akademiker. Fysikämnet expansion under den studerade tiden får emellertid effekter som påverkar fysikernas yrkeskarriär. Ämnet får större utbredning i läroverk, medan karriärmöjligheterna vid universiteten inte expanderar i samma takt. Enligt Kaiserfeld resulterar detta bl a i inrättande av forskningsinstitut ofta under statens kontroll vilket ger fysikerna vidgade karriärmöjligheter. Expansionen hanteras också på ett annat sofistikerat sätt genom att de relativt fåtaliga fysiker som går till industrin ibland får en återkoppling till den akademiska världen genom att bli professorer vid KTH och CTH. Den generella slutsatsen som går i liv med Torstendahl, Bosse Sundin m fl är emellertid att industrialismen på sikt och "tyst" överför resurser till det tekniska/naturvetenskapliga utbildningsområdet liksom att teknik/naturvetenskap också genom industrialismen får ett starkare fäste i statsbyråkratin.

Som man kunde vänta är avhandlingsbetyget det som avgör om en akademisk karrär eller ett liv som läroverkslärare väntar. Materialet ger emellertid inte underlag för om betygen också avgjorde andra karriärvägar. Här finns olika öden. Enoch Thulin hade bara Ba på sin avhandling om aerodynamik. Det hindrade emellertid inte att Thulin blev en framgångsrik flygare, flygkonstruktör och industriledare. Thulins tekniske direktör – Ivar Malmer – fick AB på sin doktorsexamen men blev senare professor i Flygteknik vid KTH. Andra "avvikare" från det generella yrkesmönstret är Julius Juhlin och Edvard Björnsson. Båda tar examen med höga betyg men blir lektorer i Skara och Borås men deras karriärer blir sedan politiska.

Björnsson är riksdagsman under en lång följd av år, medan Juhlin gör en central-

administrativ karriär och slutar som generaldirektör för Postverket, där han för övrigt är en kraftfull tillskyndare av postflyg för att knyta an till Thulin/Malmer.

I avhandlingen nämner Kaiserfeld de kvinnliga fysikernas öde. Deras bekymmer är villkoren på arbetsmarknaden där en lång rad bl a statliga yrken är stängda särskilt för gifta kvinnor. Kvinnoprästfrågan är ett stilla eko av de akademiska kvinnornas arbetsmarknad i början av seklet. Oavsett detta tycks de berörda kvinnorna haft en karriär som relativt väl följer huvudmönstret för de manliga kollegorna. Eva von Bahr får a på sin avhandling men blir lärare vid Brunnsviks folkhögskola, Eva Ramstedt får Ba, fortbildar sig hos Marie Curie-Slodowska i Paris, återkommer till Sverige där hon blir laborator och senare lektor vid Folkskoleseminariet i Stockholm, Gulli Rosander får Ba och blir läroverkslärare medan slutligen Signe Sturzen-Beckers betyg inte är kända och därför inte kan relateras till karriären. Utfallet får väl ses som hyggligt i vart fall om man utgår från att betygen var en adekvat värdemätare på faktiska kunskaper. Att kvartetten fick kämpa betydligt mer än männen för att nå sina yrkespositioner framgår emellertid tydligt av Kaiserfelds undersökning.

Det är knappast någon tvekan om att Thomas Kaiserfeld presenterat ett stilstiskt och undersökningsmässigt gott hantverk. En kompletterande utredning hade emellertid kunnat sätta läroverks- och universitetskarriärerna i ett något annat ljus. Enligt Kaiserfeld rör det sig om rätt definitiva a- och b-lag. Vad som emellertid framgår i avhandlingen är att lönevillkoren för lektor och professor är sådan att livslönerna torde hade legat på i praktiken samma nivå. För den pekuniärt sinnade var alltså en läroverkskarriär snarast att föredra, vilket ger en delvis annan syn på avhandlingsbetygens värde.

Ulf Hamilton

Kjell Östberg, Kommunerna och den svenska modellen. Socialdemokratien och kommunalpolitiken fram till andra världskriget. Symposium. Stockholm/Stehag 1996. 318 s.

Kjell Östbergs bok är ett bidrag till debatten om den svenska modellens uppgång och fall, men eftersom den studerade perioden är tiden från ungefär 1910 till 1930-talets slut ligger tyngdpunkten här på begynnelsen av uppgången. För de lokalpolitiska förutsättningarna sätter författaren in sin studie i den aktuella forskningen om självstyrelsens reella funktion från äldre tiders socknar till nutidens kommuner.¹ Utgångspunkten formuleras i två övergripande frågor, nämligen a) vilken roll spelade utformning och utveckling av de kommunala institutionerna för demokratins genombrott på lokal nivå och för 1900-talets politiska landskap – den svenska modellen samt b) vilken betydelse för socialdemokratins politiska utveckling hade erfarenheterna från det lokalpolitiska arbetet?

På central nivå var socialdemokratins acceptering av en parlamentarisk inriktning ett avgörande strategiskt val. Men hur projicerades detta ned på det lokala planet? Östberg ställer några ytterligare frågor som blir vägledande för hans undersökning: "Fanns det en parallell utveckling kring de kommunala parlamentariska strukturerna, var det till och med så att den kommunala utvecklingen kom först eller var pådrivande? Fanns det ett arv från sockenstämmorna att lösa lokala problem i samförstånd eller en korporativ tradition att knyta an till från 1800-talets stadsstyrelse? Vilken roll spelade den utformning de lokala demokratiska institutionerna fick...? Underlättade det dagliga arbetet i nämnder och styrelser ett överbryggande av klassmotsättningarna på lokal nivå? Fungerade de kommunala organen som mötesplats för den lokala arbetsmarknadens parter? Hur utvecklades det lokala socialdemokratiska maktinnehavet?" För att få svar på dessa frågor har Östberg dels gjort en omfattande litteraturgenomgång avseende socialdemokrati och kommunalpolitik, dels genomfört en komparativ djupstudie av fem jämnstora kommuner men med varierande näringsliv, politisk struktur och geografiskt läge nämligen Kalmar, Köping, Uddevalla, Gudmundrå (Kramfors) och Karlskoga.

Med avstamp i 1917 års hungerdemonstrationer får studien ett omfattande empiriskt material. Demonstrationerna, som var nära nog landsomfattande, startade ändå inte organiserat av fack eller parti utan spontant och framför allt av kvinnor, vilka ju närmast såg bristen på livsmedel. Ett synbart och omedelbart resultat blev att till den kommunala kristidsorganisationen knöts flera arbetare och bland dem ofta kvinnor. På det här sättet kom representanter för arbetarklassen in i den kommunala politiken före demokrati-genombrottet. Här fick de samverka med de borgberliga på ett parlamentariskt sätt och med sympatier för lösningar, som ofta gick på tvärs mot den nationella socialdemokratiska politiken. För partiledningen blev det därför av största vikt att föra in kampen för olika krav i kommunalpolitiska banor samt att ta ledningen över de spontant organiserade massrörelserna.

År 1911 skrev socialdemokraterna sitt första genomarbetade kommunalpolitiska program och det genomsyrades av långt gången tillämpning av socialism. Vid försök till tillämpning stötte det emellertid oftast på lokalt motstånd, inte minst i socialdemokratiskt styrda kommuner. Vid 1928 års revision av programmet gjordes en klar reträtt i de socialistiska ambitionerna. Den kommunala självstyrelsen framhövs starkt i programmet och detta tog kommunalmännen så till den grad ad notam, att den kom att stå hindrande i vägen för genomförandet av socialdemokratins krisprogram under 1930-talet. Speciellt riktades partitoppens kritik mot de kommunala partivännerna in sig på bostadsbyggandet och socialvården, som inte alls hade verkställts enligt centrala intentioner. Det borde inte ha uppstått konflikt mellan centrala och lokala socialdemokrater, eftersom riksdagsmännen till över 70% samtidigt hade kommunala uppdrag i mitten av 30-talet. Förklaringen till den bristande implementeringen ligger i, att man på det kommunala planet hade ett samarbete med borgerliga partiföreträdare med kompromiser som följd. Parlamentarismen på de båda planen skiljde sig följaktligen åt. Då som nu kunde man se ett mycket bättre samarbetsklimat på det lokala planet jämfört med det nationella. I kommunen hade man det konkreta problemet direkt inpå sig och i konflikten mellan en acceptabel men inte alltid helt renlärig lösning och den socialdemokratiska ideologin, fick den senare stryka på foten. Detta var ofta fallet i den konfliktfyllda arbetslöshetspolitiken. Till de tidiga trender som Östberg finner vid djupstudien hör politiskt mångsyssleri och en med detta förhållande sammanflätad kritik över att de valda inte lyssnade på uppdragsgivarna.

Östberg anlägger också ett genusperspektiv och han finner liksom Christina Carlsson² att socialdemokratins politiska ingripanden allt mer relateras till de två områdena fackligt och parlamentariskt arbete, vilket försvagade kvinnornas ställning i partiet. Ett exempel är att rekryteringen till socialdemokratiska kommunalpolitiker i huvudsak skedde ur den fackligt aktiva kadern. Men kvinnor, som inte är lika bundna till formalism och strukturer som män, lyckades enligt författaren ändå driva och utveckla de frågor som senare kom att bli centrala i välfärdsbygget. ”Det var i avgörande utsträckning kvinnornas lokala politiska agerande som under denna tid lade grunden till den svenska välfärdsstaten” lyder den djärva slutsatsen, förutsatt då att lokal politik ges en vidare innebörd än kommunalpolitik i snäv mening. I bl.a. kvinnoklubbar anslutna till det socialdemokratiska kvinnoförbundet och konsumtionsföreningarnas kvinnogillen kunde kraven drivas fram.

I sina slutsatser hänvisar Östberg till den svenska traditionen att lösa konflikter i samverkans former inom ramen för lokal självstyrelse. Kontinuiteten upprätthölls även efter demokratiseringen och det representativa systemet hade en stor del i detta. ”I kommunalnämnder och drätselkammare råder permanent samlingsregering.” Dessa speciella arbetsformer och den lokala förvaltningen är de två fundamenten i den svenska modellen på lokal nivå. Kommunalpolitiken bidrog på ett avgörande sätt till formerna för fredligt samarbete mellan klasser och intressen. Den tränade hundratusentals medborgare i detta arbete och den skapade därigenom den kader, som kunde leda den kommunala efterkrigsexpansionen med den lokala socialdemokratiskt dominerande välfärdsbyråkratin.

Kjell Östbergs studie är ett mycket viktigt bidrag till den debatt om det svenska välfärdssamhället, som hittills har präglats av ett makroperspektiv. Boken är väldisponerad och skriven med ett lätt och trevligt språk. De många autentiska inblickarna i de kommunala värna förhöjer värdet ytterligare. Det är bara att beklaga, att det brustit i den sista etappen av utgivningen. Som det nu blev vimlar det av irriterande korrekturfel. Forskarsamhället hade inte lidit av att få vänta ytterligare någon vecka på ett så viktigt bidrag!

Noter

1. Representerad av t.ex. Peter Aronsson, *Bönder gör politik*; Eva Österberg, *Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850*; Alberto Tiscornia, *Statens, godsens eller böndernas socknar*; Bo Gustafsson, *Den tysta revolutionen*; Harald Gustavsson, *Sockenstugans politiska kultur*; Carin Bergström, *Lantprästen* och författaren skulle kunnat lägga till Rune Bokholm, *Städernas handlingsfrihet*.
2. Christina Carlsson, *Kvinnosyn och politik*.

Rune Bokholm

Kjell Östberg, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*. (Symposium 1997).

Stockholmshistorikern Kjell Östberg har kommit ut med ytterligare en bok som behandlar tiden kring det demokratiska genombrottet och svensk mellankrigstid. Denna gång sätts den kvinnliga rösträtten och kvinnornas politiska agerande i centrum.

I *Efter rösträtten* tar Östberg sin utgångspunkt i de förhoppningar som ställdes på en ökad kvinnlig representation och ett snabbt kvinnligt politiskt genombrott efter rösträttsreformen 1919/21. Besvikelsen blev dock stor och kvinnornas politiska genombrott lät vänta på sig. I början av 1930-talet var endast fyra procent av stadsfullmäktigemedlemmarna kvinnor och i riksdagen var den kvinnliga representationen också mycket svag. Det var som Östberg säger "ett demokratiskt genombrott med förhinder".

Östberg har valt att dela in boken i två större delar med olika syften. I den första delen analyseras de "manliga strategier" som enligt Östberg fanns för att hålla kvinnorna utanför maktens korridorer. I den andra delen behandlas de "alternativa kvinnliga strategier" för att delta i politiken som utvecklades som ett svar "på de uteblivna framgångarna".

De teoretiska utgångspunkterna diskuteras i ett kortare avsnitt nämnt "Den patriarkala staten". Rubriken känns tveksam eftersom det knappast är några patriarkala relationer i sig som författaren vill analysera. Istället skall detta avsnitt snarast ses som ett teoretiskt avstamp – och möjligen som en forskningsöversikt, vilket i övrigt helt saknas – inför bokens första del där Östberg vill "frilägga några av de mekanismer som användes av män för att fortsätta att utestänga kvinnorna från politiken även efter det att kvinnor formellt släppts in på den politiska arenan".

I likhet med sin föregående bok om kommunerna och den svenska modellen tar Östberg sin utgångspunkt i revolutionsåret 1917. Vilken roll spelade kvinnorna i dessa hungerdemonstrationer, hur reagerade männen och vilka erfarenheter från 1917 bar kvinnorna med sig i den fortsatta politiska kampen?

Östberg menar, efter att ha redogjort för förloppet i ett antal städer, att det fanns ett könsspecifikt mönster i dessa kvinnodemonstrationer. Läsaren har dock ingen möjlighet att tydligt följa Östbergs resonemang eftersom vi inte vet hur det i så fall manligt könsspecifika mönstret vid dessa demonstrationer såg ut. För att få en bättre bild måste man vända tillbaka till Östbergs förra bok och jämföra denna redogörelse med det kvinnliga agerandet. En jämförelse ger dock vid handen att det är svårt att se något

tydligt könsspecifikt mönster. Likhetera är mer påfallande än skillnaderna. De kvinnliga aktiviteterna våren 1917 möttes oftast med skepsis från männen inom arbetarrörelsen. Kritiken grundade sig på att kvinnorna inte var organiserade i arbetarrörelsens organisationer. Det hör dock till saken, vilket också Östberg nämner, att också icke-organiserade manliga aktioner kritiserades hårt av arbetarrörelsens ledande män. Reaktionen från de politiskt och fackligt organiserade männen inom arbetarrörelsen riktade sig inte främst mot kvinnorna, utan mot oorganiserade massaktioner i sig.

Som nästa led i analysen av de "manliga strategierna" undersöker Östberg de politiska kvinnoförbunden, som samtliga bildades åren kring rösträttsreformen 1919/1921. Uppgiften blir att analysera kvinnoförbundens syften, deras självständighet och de förhoppningar som knöts till deras bildande.

Efter en intressant genomgång av respektive kvinnoförbunds utveckling, politiska strategi och relation till "faderpartiet", drar Östberg slutsatsen att det är felaktigt att se den kvinnliga politiska organiseringen som en följd av rösträttens införande; det fanns kvinnliga politiska sammanslutningar långt tidigare. Kvinnoorganisationerna var organisatoriskt svaga och röntede föga förståelse bland de manliga partimedlemmarna. Efter 1921 ökar dock männens intresse för de kvinnliga organisationerna. Det ökade intresset måste enligt Östberg kopplas till "kvinnorna som väljare". Östbergs avslutande analys av kvinnoförbunden blir för mig något av en paradox. Dels menar han att kvinnoförbunden definitivt inte var "någon manlig skapelse", utan var "betydelsefulla påtryckningsgrupper och opinionsbildare i frågor viktiga för kvinnorna" samt kom att "fungera som plattformar för attacker mot kvinnornas utestängande från männens politik". Dels hävdar Östberg att det var männen som "satte ramarna för förbundens existens, och här var lojalitet och politiskt och organisatoriskt underordnande den manligt ledda apparaten en förutsättning". Frågan är vilken roll kvinnoförbunden egentligen spelade? Eftersom Östberg valt att behandla dem i del I där han analyserar de "manliga strategierna" för att hålla kvinnorna utanför politiken, måste han följaktligen se kvinnoförbunden som en del av denna manliga strategi! Visserligen fanns det manliga strategier för att begränsa kvinnoförbundens kompetensområden och inflytande, men kvinnoförbunden borde väl snarast ses som "alternativa kvinnliga strategier", och därför analyseras tillsammans med de andra kvinnliga organisationerna i del II. På ett sätt skulle det varit mer relevant att börja undersökningen med Östbergs del II. Nu utgår han från det patriarkala förtrycket som ett axiom, istället för att börja undersökningen med de kvinnliga nätverken och särorganiseringen och ställt frågan om varför de uppkom under mellankrigstiden.

Som avslutning på denna del I analyseras "Kvinnor och val". Östbergs utgångspunkt är att diskutera kvinnornas röstbeteende och "omtolka kvinnornas politiska potential" decennierna efter det demokratiska genombrottet. Östberg pekar på intressanta siffror som visar att den kvinnliga andelen av stadsfullmäktigeledamöterna var 8,6% vid det första demokratiska valet 1919. Denna siffra sjönk emellertid och var som lägst i början av 1930-talet. Vid andra världskrigets utbrott var man ännu inte uppe i 1919 års nivåer.

Även valdeltagandet för kvinnorna var under 1920-talet mellan 10–15% lägre än för männen, en skillnad som minskade något under 1930-talet. Lägre valdeltagande bland arbetarkvinnorna än kvinnor från de högre samhällsklasserna konstateras också.

Östberg visar på en socialt betingad skillnad i röstbeteende oavsett kön — även män i socialgrupp III var mindre röstbenägna än män i socialgrupp II. Resultatet blir att det inte fanns någon påtaglig skillnad mellan könen i röstbeteende när man väger in ålder, socialgrupp, förstagångsröstande etc. Att kvinnan svikit som väljare, vilket dåtidens män ivrigt hävdade, kan alltså ifrågasättas menar Östberg.

I del II med underrubriken "Kvinnor i arbete" fokuseras som sagts undersökningen på "alternativa kvinnliga strategier" som svar på det politiska utanförskapet. Östbergs rimliga utgångspunkt är att de yrkesarbetande kvinnorna spelade en avgörande roll för kvinnopolitiken under mellankrigstiden. Till detta bidrog en markant ökning av de förvärvsarbetande och självförsörjande kvinnorna under mellankrigstiden. Speciellt

intresse ägnas åt den s k genusarbetsdelningen med speciell inriktning på de statligt anställda kvinnorna. Östberg konstaterar att "det fanns en koppling mellan kvinnans villkorliga medborgerliga rättigheter och hennes ställning på arbetsmarknaden". Detta är inte minst tydligt inom den statliga sektorn där kvinnans underordning fortsatte. Ett stort frågetecken kan dock resas mot den ovan citerade meningen. Kvinnornas medborgerliga rättigheter var väl knappast "villkorliga", en formell likställdhet existerade förvisso. Att det sedan inte fungerade i praktiken är en annan sak.

Del II avslutas med en analys, eller snarare redovisning, av ett "vidare nätverk av kvinnoorganisationer". Intresset fokuseras inledningsvis mot de arbetande kvinnornas situation och Östberg menar att just de yrkesarbetande kvinnornas rättigheter stod i centrum för kvinnörelsen under mellankrigstiden. Men kvinnörelsen var inte bara en "facklig historia", utan det fanns "en hel kvinnovärld som omfattade organisationer för snart sagt varje skede och aspekt av kvinnors liv". Östberg presenterar många av dessa organisationer ur ett "Stockholmsperspektiv". Även om forskningen kring dessa organisationer och kvinnliga nätverk varit bristfällig känns genomgången alltför katalogartad.

I en bilaga redogörs också för "Kvinnorganisationer i Stockholm fram till andra världskriget". Om det nu, enligt Östbergs övergripande tes, handlar om "alternativa kvinnliga strategier" för att delta i politiken, vilka utvecklades som ett svar "på de uteblivna framgångarna", är det ju förvånande att av de 154 organisationerna med angivet startår som räknas upp av Östberg, 81 (alltså över hälften) bildades före, till och med långt före, rösträttsreformens fullbordande 1921! Visserligen kan organisationerna ha ändrat karaktär, men det visar ju inte Östberg.

Sammanfattningsvis konstaterar Östberg att Yvonne Hirdmans utgångspunkter stämmer: isärhållandet av manligt och kvinnligt samt den kvinnliga underordningen, mannen som alltings norm. Detta var inte minst tydligt inom lönearbetets område. Men det fanns en tydlig kvinnlig motoffentlighet; den kvinnliga särorganiseringen och skapandet av kvinnliga nätverk ses därför som mycket viktiga för kvinnligt medbestämmande. De yrkesarbetande kvinnorna spelade härvidlag en avgörande roll, och koppling till lönearbetet ses av Östberg som väsentlig och han funderar avslutningsvis om det är "en tillfällighet att nästa våg av kvinnoradikalisering och massiv kvinnoorganisering inträffar samtidigt med en ny djupgående förändring i kvinnors relation till arbetet: hemmafruarnas intåg på arbetsmarknaden och kvinnornas kraftigt ökade deltagande i högre utbildning, med början i slutet av 1960-talet?"

I sin bok *Kommunerna och den svenska modellen* framhåller Östberg att socialdemokraterna trots en betydande röstkraft inte lyckades genomföra någon radikal förändring av den kommunala politiken. Men då var väl också de manliga socialdemokraterna i likhet med kvinnorna utsatta för en om än inte manlig så i vart fall en borgerlig strategi för att bevara status quo och förhindra alltför radikala förändringar i den kommunala verksamheten? Inte enligt Östberg. Istället ranns det en klart uttalad vilja bland socialdemokraterna att driva en konsensuspolitik och strävan efter ett samarbete mellan klasser och intressegrupper. Men om de socialdemokratiska männen valde konsensus istället för ett radikalt maktövertagande, valde då inte också kvinnorna sin strategi, avståndstagandets strategi?

Resultatet av Östbergs bägge böcker blir att när de manliga socialdemokraterna misslyckades med sitt maktövertagande var det en medveten politisk strategi som låg bakom, medan kvinnornas misslyckande att få ett utrymme i de politiska församlingarna tolkas mot bakgrund av en manlig konspiration mot kvinnorna.

Genom Östbergs normativa och i viss mån anarkonistiska utgångspunkt – att politik är bra och strävan efter politisk makt är ett överordnat intresse – tar man inte många av kvinnornas ställningstaganden på allvar. De politiskt aktiva kvinnorna själva, inte minst inom socialdemokratin, klagade ju på att arbetarkvinnorna inte var aktiva i politiken; men var det kanske ett medvetet val? De kanske inte ville syssla med politik?

Efter händelserna i Motala, Gävle och på Örebro slott är det väl dags att ifrågasätta strävan efter den politiska makten som en optimumnorm. Denna insikt skall vi kanske

redan tillskriva mellankrigstidens arbetarkvinnor, eller i vart fall ta deras avståndstagande på allvar.

Lennart Johansson

Johan Kristoffer Hell, *Strategic Vulnerability. Understanding Sweden's National Security Policies During the Cold War*. Waxmann Verlag. Münster 1996. 153 s.

I början av 1990-talet var de kalla krigsårens svenska utrikespolitik föremål för en livlig, delvis animerad diskussion i svenska media. Två åsiktsriktningar kunde urskiljas: traditionalister och revisionister. På traditionalistiskt håll hävdade man, anförda av förre kabinetssekreteraren Sverker Åström, att Sverige under det kalla kriget förde en konsekvent neutralitetspolitik och att det inte gjordes några betydande avsteg från denna politik. Revisionistiska forskare med den amerikanske statsvetaren Paul M. Cole och den svenske fredsforskaren Wilhelm Agrell i spetsen påstod däremot att Sverige efter det andra världskriget förde en "dubbel säkerhetspolitik", vilken under 1950-talet alltmera karakteriserades av hemlig militärallians med väst i fred syftande till öppen militärallians i krig. Några övertygande bevis för sin uppfattning kunde emellertid varken Cole, Agrell eller någon annan av revisionisterna prestera, vilket Åström irriterat påpekade i två debattartiklar i Dagens Nyheter 1991, "Fram med bevisen!" och "Kampanj utan kunskap".

Den politiskt starkt infekterade neutralitetsfrågan ledde 1992 till att regeringen Bildt tillsatte en särskild Neutralitetspolitikkommission med uppdrag att grundligt utreda Sveriges agerande under det kalla kriget. I sitt betänkande "Om kriget commit... Förberedelser för mottagande av militärt bistånd 1949–1969" (SOU 1994:11) kunde kommissionen konstatera delvis långtgående svenska förberedelser att ta emot militärt understöd från västmakterna i händelse av sovjetiskt angrepp mot Sverige. Förberedelserna var emellertid helt förenliga med folkrätten: de innebar ingen bindning eller förpliktelse att agera på visst vis i händelse av krig och stred därmed inte mot den offentligt deklarerade alliansfria neutralitetspolitiken.

Det är mot denna bakgrund man med spänning tar del av Johan Kristoffer Hells undersökning "Strategic Vulnerability" för att se i vad mån han förmår belysa den alltjämt starkt kontroversiella frågan om svensk utrikespolitik under det kalla kriget. Hell är revisionist och behandlar sitt ämne utifrån ett tyvärr genompolitiserat perspektiv. Han överträffar t.o.m. Cole beträffande rabiata utfall mot svensk socialdemokrati och framför de mest fantastiska påståenden – förvisso med vetenskaplig begreppsapparat men utan egentliga empiriska belägg – om Sveriges utrikespolitik från 1945 och fram till 1980-talets många ubåtskränkingar.

Något förenklat går Hells tes ut på att Sverige åtminstone fr.o.m. 1949 förde en utrikespolitik med "Janusansikte": utåt framställde den svenska regeringen oss som ett alliansfritt och strikt neutralt land, i verkligheten var vi i hemlighet allierade med USA och Nato. Bakom denna "bedrägliga utrikespolitik" stod "en inre cirkel inom det socialdemokratiska partiet", "ett socialdemokratiskt brödraskap" som för partiegoistiska syften medvetet förde det svenska folket bakom ljuset. Ett öppet Nato-medlemskap var nämligen uteslutet p.g.a. ledande socialdemokraters antiamerikanism och ideologiska överlägsenhetskänsla inför såväl "kapitalism" som kommunism. Det framgår inte klart vilka personer som tillhörde den "inre cirkeln", men tydligen bestod den i början av 1950-talet av statsminister Tage Erlander, försvarsminister Allan Vougt, utrikesminister Östen Undén och biträdande utrikesminister Dag Hammarskjöld (trots att den sistnämnde var opolitisk teknokrat). Hell avfärdar således den uppfattning som historikern Karl Molin tidigare framfört i boken "Omstridd neutralitet" (1991) att höga svenska militärer och provstliga UD-tjänstemän och diplomater 1948–50, dock utan framgång, försökte förmå den svenska regeringen att övergå till "nyanserad alliansfrihet" och närma sig västmakterna.

Enligt Hell innebar den ”bedrägliga” utrikespolitiken inte någon ”strategisk stabilitet” för Sveriges del utan snarare ”strategisk sårbarhet” eftersom Moskva genom Catalina-affären och den svenske storspionen Stig Wennerström senast 1952 – förmodligen ännu tidigare – kände till det svenska dubbelspelet. Denna kunskap använde det expansionistiska Sovjetunionen, som strävade efter världsdominans, till att i tider av internationell spänning pressa Sverige allt längre in i sin nordeuropeiska intressesfär. Den socialdemokratiska regeringen tvingades hålla god min och bl.a. bagatellisera de sovjetiska ubåtsincidenterna under 1980-talet. De senare var ett led i förberedelser för ett strategiskt överfall av Sverige och eventuellt en annektering av landet. Stolligt så det förstår, och utan tillstymmelse till bevis! Det finns av utrymmesskäl inga möjligheter att här vederlägga Hells övergripande tes. Däremot skall två värnstenar i hans bevisföring kommenteras: Vougts promemoria till den brittiska regeringen 1951 och det s.k. USA-avtalet 1952.

Den tidigare nämnda Neutralitetspolitikkommissionen gick under åren 1992–94 igenom ett imponerande stort källmaterial i svenska och utländska arkiv. Trots detta kunde den endast notera *ett* uppseendeväckande avsteg från den officiellt deklarerade neutralitetspolitiken. Det var när försvarsminister Allan Vougt med Erlanders goda minne i mars 1951 överlämnade en topphemlig promemoria rörande den svenska krigsmaktens organisation, styrka och utrustning och vilka förberedelser som gjorts för försvar mot ett sovjetiskt angrepp, till den brittiske flygministern Henderson. Hell gör sannolikt att Vougt beställt denna promemoria av dåvarande försvarsstabschefen Nils Swedlund redan i januari 1950. Han konstaterar att Vougts agerande passar in i mönstret beträffande svenskt hemligt militärt samarbete med väst. År 1949 hade nämligen svensk militär, sannolikt på amerikanskt initiativ, kartlagt gränsområden mellan Finland och Sovjetunionen och därvid kränkt finskt luftrum. Hell påpekar att Vougt och Erlander genom att inte förankra sitt handlande i regeringen, riksdagen och kungahuset och konsultera utrikesnämnden eller utrikesutskottet bröt mot författningen och svensk strafflag. Handlingen var kriminell och de inblandade, inklusive Undén och Hammarskjöld som i efterhand informerades och höll tyst om saken, borde ha dömts till upp till två års fängelse.

Detta säger en hel del om Hells forskningsansats. Istället för att utmäta straff kunde han ha tagit ställning till andra möjliga förklaringar till Vougts agerande. Så har t.ex. den socialdemokratiske partifunktionären, publicisten och förre UD-tjänstemannen, traditionalisten Kaj Björk i ”Anteckningar om neutralitetskommissionen” (publicerade i *Tiden* 1994:7) lanserat en intressant, och för den delen plausibel förklaring till överlämnandet av hemliga handlingar till Storbritannien. Enligt Björk var Erlander mycket angelägen om att vinna förståelse från den brittiska Labourregeringen för den svenska neutralitetspolitiken: ”Eftersom de brittiska partivännerna tvivlade både på Sveriges möjligheter att hålla sig utanför ett nytt krig och på vår förmåga att försvara oss om vi blev angripna, hade representanter för den svenska regeringen och den svenska socialdemokratin allt intresse av att betona det svenska försvarets styrka”. Promemorians funktion var således främst att motverka brittiska påtryckningar om svenskt samarbete med Nato, inte att förbereda ett sådant samarbete.

Enligt Hell var krigsmaterielavtalet mellan Sverige och USA år 1952 en nyckelhändelse som de facto visade att Sverige förde en dubbel utrikespolitik under det kalla kriget. Detta avtal har tidigare på traditionalistiskt håll betecknats som ett helt normalt slutanvändaravtal, d.v.s. Sverige fick köpa toppmodern amerikansk krigsmateriel mot förpliktelse att denna inte reexporterades till det kommunistiska Östeuropa. Det är anmärkningsvärt att Hell på denna punkt inte använt sig av det rikhaltiga källmaterialet i det svenska utrikesdepartementets (UD) arkiv, vilket sedan länge är tillgängligt för forskning i Riksarkivet. Istället nöjer han sig med en i det närmaste bisarr textanalys av den amerikanska lagstiftning som låg till grund för krigsmaterielavtalet, nämligen Mutual Defence Assistance Act (1949) med tillägg och Mutual Security Act (1951). Inte oväntat kommer han till samma resultat som Cole och Agrell – USA-avtalet år 1952 var

ett "hemligt försvarsavtal" (Cole). Hell nöjer sig inte med detta utan hävdar att den hemliga militäralliansen var känd av ett fåtal nyckelpersoner. Detta är förklaringen till att inte ens den amerikanske utrikesministern Christian Herter kände till dess existens 1960. Förmodligen var avtalet muntligt eller så strikt sekretessbelagt att endast president Truman och Tage Erlander kände till det, spekulerar Hell. Truman skall därefter i samband med maktskiftet 1953 ha informerat sin efterträdare Eisenhower om avtalets existens! Det är symptomatiskt att Hell – trots en diger litteraturlista – inte känner till undertecknads undersökning av USA-avtalet i uppsatsen "Undéns tredje väg: Sverige i det kalla kriget 1950–1952" (publicerad i *Scandia* 1994:1), där myten om ett hemligt svensk-amerikanskt försvarsavtal slutgiltigt utmönstras. Hade han känt till den hade nyckelhändelsen framställt i annat ljus och Hell tvingats ompröva tesen om den socialdemokratiska regeringens medvetna "strategiska bedrägeri" gentemot svenska folket.

Det finns som sagt mycket att säga om Hells neutralitetspolitiska opus. Här skall endast avslutningsvis konstateras att boken mera är en politisk pamflett än seriös vetenskap. Sverker Åströms uppmaning från 1991, "Fram med bevisen!", har uppenbarligen klingat för döva öron i det revisionistiska forskarläget.

Bengt Nilson

Lennart Petri, *Sverige i stora världen. Minnen & reflexioner från 40 års diplomattjänst*. Atlantis. Stockholm 1996. 536 s.

Under senare år har en rad framstående svenska diplomater publicerat memoarer om sin tid i svensk utrikes tjänst. Det senaste tillskottet till denne genre utgör förre ambassadören Lennart Petris postumt utgivna minnen med den ironiskt spetsfunda titeln "Sverige i stora världen". Eftersom Petris memoarer är alltför omfattande för att kunna publiceras i sin helhet har vännerna ambassadör Lars Bergquist och UD:s förre arkivchef, professor Wilhelm M. Carlgren stått för urvalet. Det som medtagits är Petris tid som attaché i utrikesdepartementet (UD) 1938, åren i Francospanien och i Latinamerika under andra världskriget, spelet bakom kulisserna i UD under det kalla kriget, tiden som ambassadsekreterare i Paris respektive Moskva 1949–58, och åren som svenskt sändebud i Peking 1963–69, i Wien 1969–76 och i Madrid fram till pensioneringen 1980.

De välskrivna memoarerna bygger på ett omfattande källmaterial – dagböcker, bevarad korrespondens med vänner i och utanför utrikes tjänsten m.m. – och ger en god bild av den frustration Petri och hans kollegor kände inför utrikesminister Östen Undéns "neutralitetsmystik" och neutralistiskt inriktade utrikespolitik under det kalla kriget. Det enda prominenta undantaget var den prosovjetiske Moskvaambassadören Rolf Sohlman, som övertygad om ett oundvikligt sovjetiskt världsherravälde ivrigt pläderade för en svensk anpassningspolitik gentemot Sovjetunionen. Petri var provästlig och ansåg att Sverige skulle utveckla nära relationer med Västeuropa, dock utan att nödvändigtvis gå med i Nato. Som ämbetsman var Petri lojal mot Undéns utrikespolitik även om han ansåg den vara i grunden felaktig. I sin dagbok beskrev Petri exempelvis de politiskt motiverade svenska eftergifterna i samband med det s.k. ryssavtalet ("miljardkrediten") 1946 som "rena rama ynkedomen".

Trots sin skepsis mot svensk utrikespolitik under det kalla kriget är Petris syn på Undén förvånansvärt positiv. Påfallande kritisk är däremot bilden av Dag Hammarskjöld, finanssakkunnig i UD 1946, kabinetssekreterare 1949 och biträdande utrikesminister 1951. Då Hammarskjöld 1948 försökte enrullera Petri i sin stab avböjde denne eftersom Hammarskjöld ansågs vara egocentrisk och ovillig att ta råd från sina medarbetare. Hammarskjöld offrade svenska intressen för att öka det egna skötebarnet OEEC:s prestige, vilket ledde till ansträngda relationer med Parisambassadören Karl Ivan Westman. Vid några tillfällen var Hammarskjöld förvånansvärt felinformerad, t.ex.

i mars 1952 då han med hänvisning till "säker källa" på fullt allvar påstod att Storbritannien önskade lämna Nato. Efter Hammarskjölds avgång förklarade Undén att experimentet med biträdande utrikesminister inte skulle upprepas. Av stort intresse är Petris resonemang kring frågan varför Moskva inte motsatte sig valet av Hammarskjöld till FN:s generalsekreterare år 1953. Utifrån djupa kunskaper om det sovjetiska samhällssystemet ställer han sig frågan om inte Undén omedvetet banade vägen för sin regeringskollega då han 1952 i FN lanserade ett kontroversiellt förslag beträffande Tysklandsfrågans lösning. Förslaget utlöste häftiga reaktioner i USA och andra länder i väst, där Undén anklagades för att gå Sovjetunionens ärenden. Denna proteststorm gynnade indirekt Hammarskjöld, menar Petri, eftersom "(det) för hierarkisk sovjetisk uppfattning var naturligt att föreställa sig att en vice utrikesminister i allo delade sin utrikesministers mening".

Det är som svensk ambassadör i Peking under 1960-talet Petri blivit mest känd. Redan tidigt insåg han att Vietnamkonflikten i grunden berodde på ömsesidigt missförstånd mellan USA och Nordvietnam. Petri såg därför en möjlighet för det neutrala Sverige att förmedla kontakt mellan Hanoi och Washington. Den svenska regeringen visade under många år inget intresse för Petris propåer. År 1966 ägde en radikal kursomläggning rum. Utan att rådfråga Petri inledde utrikesminister Torsten Nilsson en "aktiv neutralitetspolitik" i Vietnamfrågan. Denna karakteriserades emellertid av en total brist på kunskap och diplomatisk finess och förstörde i kombination med inrikespolitiskt motiverade antiamerikanska utfall från Olof Palme och andra ledande socialdemokrater Sveriges möjligheter att spela en konstruktiv roll för att bilägga Vietnamkonflikten. Dessa synpunter har Petri tidigare mera kortfattat framfört i artikeln "Sverige och Vietnamkonflikten: Den första fasen", publicerad i *Utrikespolitik och historia* (1987). Det som tillkommit är att Torsten Nilsson utpekas som huvudansvarig för det utrikespolitiska fiaskot. "Så illa som Vietnamfrågan behandlats har väl aldrig någon fråga i svensk utrikespolitik blivit skött", avslutar Petri.

Det mest kontroversiella avsnittet i memoarerna gäller Raoul Wallenbergs agerande i Budapest 1944 och hans försvinnande i januari 1945. Stark kritik riktas mot Wallenbergs familj och Wallenbergkommittén, som enligt Petri i praktiken saboterade UD:s möjligheter att återfinna den försvunne svenske diplomaten. Petri medger att dåvarande Moskvaministern Staffan Söderblom begick allvarliga misstag men anser att dennes tillkortakommanden i praktiken inte påverkade Wallenbergs öde. Utifrån sina kunskaper om Sovjetunionen menar Petri att Wallenberg senast två veckor efter gripandet befann sig i NKVD:s klor och att inget som man från svensk sida kunnat företa sig därefter hade kunnat medföra någon ändring. Familjen kritiserar däremot hårt för att den undanhöll UD viktiga upplysningar och för att den utlämnade förtrolig information till en i Sverige bosatt omdömeslös österrikisk skribent, Rudolph Philipp, som år 1946 med familjens goda minne publicerade en bok i vilken den försvunne Wallenberg beskrivs som hemlig agent med uppdrag från USA:s president att rädda de ungerska judarna. I Moskva var man knappast intresserad av att utan vidare frisläppa en påstådd amerikansk spion, och därmed var Raoul Wallenbergs öde beseglat!

Huruvida Petri har rätt eller ej är svårt att avgöra. Det bör dock framhållas att han såsom handläggare av Wallenbergfrågan i UD:s politiska avdelning 1946–48 är part i målet och dessutom har intresse av att slå vakt om UD:s prestige. Några dokument i Petris privatarkiv (pärmen "Raoul Wallenberg"), som förvaras i Lunds universitetsbibliotek, visar att Petri år 1977 då den borgerliga regeringen övervägde att frisläppa en del tidigare hemligstämplade UD-dokument kontaktade släktingar till Staffan Söderblom för att överväga om man med juridiska åtgärder eventuellt kunde förhindra offentliggörande av några för Söderblom särskilt komprometterande handlingar. På det sättet skulle man kunna skydda den åldrige och sjuke Söderblom, "och därmed oss alla i utrikesförvaltningen", mot otrevlig och aggressiv presskritik. Petri avslöjade även att han 1948 med Undéns tillåtelse skyddat Söderblom genom att inför riksdagens konstitutionsutskott (KU) muntligt föredraga Wallenbergärendet i stället för att överlämna de

av utskottet infordrade handlingarna, däribland Söderbloms förvirrade rapporter från Moskva. Petri tycks dock inte ha gått vidare i frågan. De för Söderbloms rykte förödande dokumenten publicerades 1980 och sedan juni 1997 är samtliga UD:s interna papper om letandet efter Raoul Wallenberg åren 1945–1970 tillgängliga för forskning i Riksarkivet (och dessutom utgivna på tre cd-rom).

Till slut: Lennart Petris memoarer belyser på ett intressant sätt ett viktigt skede av modern svensk historia och kommer otvivelaktigt att tjäna som utgångspunkt för den fortsatta forskningen kring utformningen av svensk utrikespolitik efter det andra världskriget. Det är därför att beklaga att en viktig del av Petris privatarkiv, dagböckerna, är oåtkomliga för historisk forskning fram till år 2021. Men gentlemannadiplomaten Lennart Petri ville sannolikt på detta sätt bespara ännu levande diplomater och politiker, men även andra, sina ofta rättframma omdömen.

Bengt Nilson

Kommentar till recension

Den siste svensken hos Franco

I förra numret av *Scandia* recenserades en bok av Lars Ericson, *Svenska frivilliga*. Verket är, som anmeldaren påpekar, mycket nyttigt och rikt på fakta. Men den innehåller i avsnittet om de Spanienfrivilliga ett fel. Det handlar om de sista svenska fångarna hos Franco efter spanska inbördeskrigets slut. Ericsons bok saknar nothänvisningar, men de aktuella uppgifterna verkar härröra från Bertil Lundviks avhandling *Solidaritet och partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936–1939*, Uppsala, 1980.

Enligt Lundvik (s. 131) och Ericson (s. 95) lämnade de två sista frivilliga svenskarna Francos fångelser hösten 1939. Detta stämmer dock inte. När Dahl och Levander fick lov att åka hem till Sverige satt Lars Berggren från Gävle kvar i spansk fångenskap, först i Zaragoza och senare i Burgos. Även om Lundvik hävdar att Berggren blev fri i april 1939 (s. 198) finns det spanska utrikesdepartementets arkiv i Madrid som visar att Gävlebon var den siste bland de svenska frivilliga som var fånge hos Franco. Ingen annan svensk fånge har för övrigt lämnat så många spår i dessa två arkiv som just han.

Affären Lars Berggren ärvdes av Sveriges nye Madridminister, Karl Ivan Westman, som trots ”mycket springande” (eget uttryck) inte kunde få sin landsman fri förrän den 30 maj 1940. En av orsakerna till den långa fångelsevistelsen, hävdade Westman själv, var att Berggren inte var samarbetsvillig och inte gjorde ”något trevligt intryck”. Westman skrev till UD i februari 1940:

”[Berggren] tillhör tydligen en annan typ, svart och inbunden, än t.ex. de öppna och präktiga svenska pojkar [sic] Levander och Dahl.”

Marcos Cantera Carlomagno